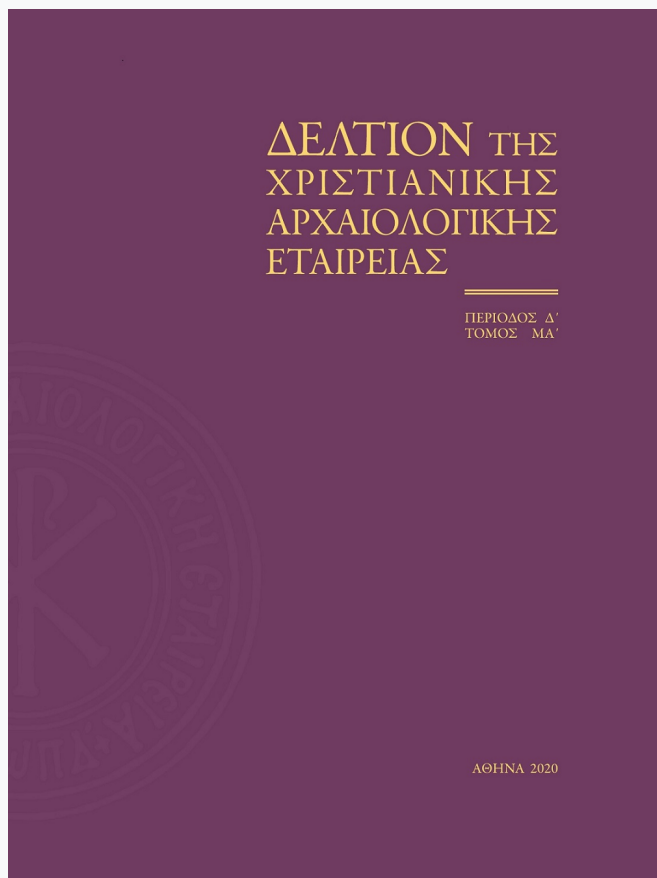

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 41 (2020)

Δελτίον ΧΑΕ 41 (2020), Περίοδος Δ'

«Ο λίθος από την Κανά της Γαλιλαίας». Ιστορική περιπέτεια και πολιτική εκμετάλλευση ενός ευρήματος

Γεώργιος Α. ΖΑΧΟΣ (Georgios A. ZACHOS)

doi: [10.12681/dchae.26224](https://doi.org/10.12681/dchae.26224)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ZACHOS (Georgios A. ZACHOS) Γ. Α. (2021). «Ο λίθος από την Κανά της Γαλιλαίας». Ιστορική περιπέτεια και πολιτική εκμετάλλευση ενός ευρήματος. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 41, 341–362. <https://doi.org/10.12681/dchae.26224>

Γεώργιος Α. Ζάχος

«Ο ΛΙΘΟΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΑΝΑ ΤΗΣ ΓΑΛΙΛΑΙΑΣ» ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ ΕΝΟΣ ΕΥΡΗΜΑΤΟΣ

Κατά την ανασκαφή του Pierre Paris στην αρχαία Ελάτεια το 1884 ήρθε στο φως λίθος με την επιγραφή Οὗτός ἐστιν ὁ λίθος ἀπὸ Κανᾶ τῆς Γαλιλαίας, ὅπου τὸ ὕδωρ οἴνο(ν) ἐποίησεν ὁ Κ(ύριος) ἡμῶν Ἰησοῦς Χ(ριστός). Το εὑρημα ταυτίστηκε με το ανάκλιτρο στο οποίο ανεκλίθη ο Ιησούς Χριστός στην Κανά. Η ταύτιση αυτή οδήγησε στην ανάμιξη του παλατιού και κατέληξε σε επιστημονική διαμάχη. Λίγο αργότερα ο «λίθος της Κανά» θα χρησιμοποιούνταν στους γάμους του διαδόχου Κωνσταντίνου ως αγία τράπεζα.

A stone bearing the inscription “This stone is from Kana in Galilee, where our Lord Jesus Christ turned the water into wine”, was found during the excavation of Pierre Paris at Elateia in 1884. The stone was identified with the couch where Jesus reclined in Cana. This identification resulted in the involvement of the Palace and a scientific debate. A few years later the “Cana stone” would be used in the wedding of crown prince Constantine as a holy altar.

Λέξεις κλειδιά

Παλαιοχριστιανική περίοδος, Νεότερη Ελληνική Ιστορία, Επιγραφική, Μεγάλη Ιδέα, Ελάτεια

Keywords

Early Christian period; Modern Greek History; Epigraphy; Megali Idea; Elateia

Ένας ανεπίγραφος λίθος που βρέθηκε κατά τη διάρκεια των γαλλικών ανασκαφών στην αρχαία Ελάτεια της επαρχίας Λοκρίδος το 1884, προκάλεσε το ενδιαφέρον του επιστημονικού και όχι μόνο κοινού, αλλά και του παλατιού, αφού στην πρώτη δημοσίευσή του συνδέθηκε άμεσα με το θαύμα του Χριστού στην Κανά

της Γαλιλαίας. Η κυβέρνηση απέστειλε επιστημονική αποστολή στην Ελάτεια για να διευκρινίσει το ζήτημα και να μεταφέρει τον λίθο στην Αθήνα. Ο λίθος χρησιμοποιήθηκε ως ιερό κειμήλιο στους γάμους του διαδόχου Κωνσταντίνου το 1889. Ο Σπυρίδων Λάμπρος, 15 χρόνια αργότερα, θα επανέλθει στο θέμα με άρθρο του

* Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης της Αρχαιότητος, gzachos@academyofathens.gr

** Ευχαριστώ το Εθνικό Αρχείο Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού για την πρόσβαση στα σχετικά με το θέμα έγγραφα και την άδεια φωτογράφισης, τη διευθύντρια του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου Αι. Δελλαπόρτα για την παροχή των φωτογραφιών του λίθου και τις συναδέλφους Α. Ριανάλτο και Σ. Γιαννώτη για τη βοήθειά τους, τον Α. Μέγκο και τον Ι. Λαμπάκη που έθεσαν υπόψη μου το κείμενο της εφημερίδας Πατρίς και τη δημοσίευση στο Άστυ της διαθήκης του Καλογερά. Ευχαριστώ, επίσης, τη συνάδελφο Ε. Κοντογιώργη

για τις συζητήσεις επί του θέματος, τον φίλο Δ. Τζάκη για τις βιβλιογραφικές του υποδείξεις και την Κ. Brandt που μελετά το αρχείο Dörfeld στο Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, που έθεσε υπόψη μου το ημερολόγιό του. Τέλος, ευχαριστώ τους κριτές της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας για τις πολύ χρήσιμες υποδείξεις τους.

*** Συντομογραφίες: ΒΜ: Αριθμός πρωτοκόλλου Βυζαντινού Μουσείου, ΓΕΑ: Αριθμός πρωτοκόλλου Γενικής Εφορείας Αρχαιοτήτων, ΥΠ: Αριθμός πρωτοκόλλου Υπουργείου Θρησκευτικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως ή Υπουργείου Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας.

στον *Νέο Ελληνομνημόνα*¹ αναφέροντας λεπτομέρειες της αποστολής και των αναφορών που κατατέθηκαν από τα μέλη της στο Υπουργείο, καταγγέλλοντας στην ουσία μια μεθόδευση απόκρυψης της επιστημονικής αλήθειας. Η εύρεση των αναφορών αυτών και άλλων συνοδευτικών εγγράφων στο Αρχείο Μνημείων, καθώς και τα δημοσιεύματα του τύπου, μας επιτρέπουν να επαληθεύσουμε τα λεγόμενα του Λάμπρου και να ανασυνθέσουμε το κλίμα της εποχής.

Η εύρεση του λίθου

Το καλοκαίρι του 1884 ο εταίρος της Γαλλικής Σχολής Pierre Paris διενήργησε ανασκαφική τομή λίγα μέτρα βορειότερα του ναού του Αγίου Αθανασίου, που βρίσκεται στο άστυ της αρχαίας Ελάτειας, στο Δραχιάνι της επαρχίας Λοκρίδος. Στην επιλογή του σημείου προφανώς οδηγήθηκε από τους διάσπαρτους λίθους και όσους είχαν εντοιχιστεί στον ναό του Αγίου Αθανασίου, καθώς και από το τοπωνύμιο Μεγάλη Παναγιά, που έφερε ο χώρος. Κατά την ανασκαφή έφερε στο φως τμήμα χριστιανικής εκκλησίας και μέρος του στυλοβάτη αρχαίου ναού, πάνω στον οποίον είχε οικοδομηθεί η εκκλησία. Το σημαντικότερο όμως εύρημα ήταν ένας λίθος με την ακόλουθη επιγραφή² (Εικ. 1-3):

† Οὗτός ἐστιν
ὁ λίθος ἀπὸ Κανᾶ τῆς Γα
λιλαίας, ὅπου
τὸ ὕδωρ οἴνο(ν)
ἐποίησεν ὁ Κ(ύρι)ος
ἡμῶν Ἰησοῦς Χ(ριστός).

Το εύρημα έγινε αμέσως γνωστό στην Αθήνα από τη δημοσίευση της εφημερίδας *Παλιγγενεσία*³. Τη μελέτη του ευρήματος ανέλαβε ο βυζαντινολόγος Charles

Diehl⁴, ο οποίος πήγε στο Δραχιάνι τον Δεκέμβριο, μαζί με τον γάλλο αρχαιολόγο Maurice Holleaux και τον μηχανικό Abel Hector Gotteland⁵.

Ο γάλλος βυζαντινολόγος φτάνοντας στο Δραχιάνι διάβασε μία ακόμη επιγραφή, χαραγμένη με μικρότερους χαρακτήρες, την οποία συμπλήρωσε στο άρθρο του στο *Bulletin de Correspondance Hellénique* του 1885⁶ ως εξής:

(†Μνήσθητι Κύριε τοῦ πατρὸς) καὶ τῆς μητρὸς μου
Ἀντωνίνου†

Ο Diehl ταύτισε τον αναφερόμενο Αντωνίνο με τον συγγραφέα του *Itinerarium Antonini Placentini*, ο οποίος επισκέφθηκε την Κανά κατά τον 6ο αι. μ.Χ., ανακλίθηκε στο ανάκλιτρο, στο οποίο ανακλιθείς ο Ιησούς Χριστός μετέτρεψε το ὕδωρ σε οἶνον, και χάραξε σε αυτό τα ονόματα των γονέων του⁷.

Ο Diehl, συνδυάζοντας τις αναφορές των περιηγητών για τα ιερά κειμήλια που μεταφέρθηκαν στην Κωνσταντινούπολη από την Παλαιστίνη για τον φόβο των Αράβων, και τον θησαυρό των 138 δηναρίων της εποχής της Φραγκοκρατίας, που βρέθηκε από τον Paris κατά την ανασκαφή της Μεγάλης Παναγιάς⁸, διατύπω-

⁴ Για το βιογραφικό και την εργογραφία του Diehl, T. Braccini, «Nota biografica – Bibliografia di Charles Diehl», Ch. Diehl, *Figures byzantines*, επιμ. S. Ronchey, T. Braccini, Τορίνο 2007, xv-xl.

⁵ Εφημ. *Ἔρα*, αριθ. φύλλου 23, 2.12.1884, 3. Εφημ. *Αἰών*, αριθ. φύλλου 4648, 4.12.1884, 4. Ο Abel Hector Gotteland είχε αναλάβει τη μελέτη χάραξης της σιδηροδρομικής γραμμής Αθηνών – Θεσσαλίας.

⁶ Ch. Diehl, «La Pierre de Cana», *BCH* 9 (1885), 28-42. Περίληψη στο A. Frothingham Jr., «Archaeological News», *AJA* 1.2/3 (1885), 229-230.

⁷ «Deinde milia tria venimus in Cana, ubi Dominus fuit ad nuptias: et accubimus in ipso accubitu, ubi ego indignus parentum meorum nomina scripsi». Η συνέχεια, πάντως, του κειμένου καθιστά τη μαρτυρία επισφαλής: «Ex quibus hydriae duae ibi sunt. Implevi aqua unam, et protuli ex ea vinum: et in humero plenam levavi, et obtuli ad altare, et ipso in fonte lavanimus pro benedictione» (Antonini Placentini, *Itinerarium* 4 [εκδ. P. Geyer]). Είναι, πάντως, βέβαιο ότι ο συγγραφέας του *Itinerarium* δεν είναι ο Αντωνίνος της Πλακεντίας και ότι ορισμένους από τους τόπους δεν τους επισκέφθηκε (C. Milani, *Itinerarium Antonini Placentini: un viaggio in Terra Santa del 560-750 d.C.*, Μιλάνο 1977, 34-36. W. Ward, *From Provincia Arabia to Palaestina Tertia*, PhD dissertation, University of California, 2008, 51-53).

⁸ Ο Επαμεινώνδας Κορομάντζος, που επέβλεπε τις γαλλικές ανασκαφές στην Ελάτεια, στο τηλεγράφημα της 14ης Ιουλίου προς

¹ Σ. Λάμπρος, ««Ο ἔξ Ἐλατείας λίθος ἀπὸ Κανᾶ τῆς Γαλιλαίας», *NE* 1 (1904), 172-185.

² P. Paris, *Élatée. La ville, le temple d' Athéna Cranaia*, Παρίσι 1892, 46, 224 αριθ. 29. Βρέθηκαν, επίσης, κιονόκρανα των ύστερων βυζαντινών χρόνων (σήμερα στην Αρχαιολογική Συλλογή Ελάτειας), ένα επίκρανο με επιγραφή, «+Ἀνθέμιω Κ(ύρι)ε βο(η-θι)» και μία μολύβδινη σφραγίδα με την Παρθένο στη μια πλευρά και «Θ(εοῦ) Μ(ήτηρ) βώ(θι). Βεβαίω τὰς γραφὰς Ἰωάννου» στην άλλη (ό.π., 224 αριθ. 30, 309 σημ. 2, 3).

³ Αριθ. φύλλου 6030, 5.07.1884, σ. 3.

Εικ. 1. Ο λίθος από την Κανά της Γαλιλαίας (BMX 4403).

σε την υπόθεση ότι ο λίθος μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη την εποχή του αυτοκράτορα Ηρακλείου και από εκεί στην Ελάτεια μετά την άλωση του 1204. Υπέθεσε, επίσης, ότι η μεταφορά του έγινε είτε από τον Othon de la Roche, πρώτο δούκα των Αθηνών, είτε από τον Guy Pallavicini, πρώτο μαρκήσιο της Βουδονίτσας, οι οποίοι θα πρέπει να οικοδόμησαν και τη Μεγάλη Παναγιά. Η ύπαρξη της δεύτερης αυτής επιγραφής ήταν η απόδειξη ότι ο λίθος που βρέθηκε στην Ελάτεια, ήταν το ανάκλιτρο στο οποίο είχε ανακλιθεί ο Ιησούς

τον Γενικό Έφορο (ΓΕΑ 3086-482/Ι, ΥΠ 10261/16.7.1884) αναφέρει: «Ἐν ἐρειπίοις ἐκκλησίας εὐρέθησαν χθές ἑκατὸν ἑβδομήκοντα νομίσματα τῆς Ἑνετικῆς Δημοκρατίας τὰ πλεῖστα χάλκινα εἴκοσι δέ ἀργυρά ἐν οἷς καὶ ξεῦγος ἐνωτίων ἀργυρῶν». Ο αριθμός διαφέρει, προφανώς επειδή στα νομίσματα συμπεριλαμβάνει εκτός από τον θησαυρό του 13ου-14ου αι. και άλλα νομισματικά ευρήματα («D'autres monnaies découvertes aux environs de la chapelle de la Panaghia montrent qu'au Xe siècle et jusqu'au XIIe Élatée gardait quelque importance» [Paris, *Élatée*, ό.π. (υποσημ. 2), 308, για τα ενώτια, 310 υποσημ. 1]).

Χριστός. Μάλιστα, ο Diehl φρόντισε να σημειώσει ότι την εντόπισε εκεί όπου λογικά θα ήταν η κεφαλή του ανακλινομένου προσώπου (δηλαδή του Χριστού).

Η αποστολή του Υπουργείου και το έργο της

Η δημοσίευση της μελέτης στο *BCH* του 1885 προκάλεσε το ενδιαφέρον όχι μόνο όσων ασχολούνταν με την ιστορία και την αρχαιολογία, όπως κρίνουμε από το εκτενές κείμενο που δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Ἐφημερίς* της 14^{ης} Φεβρουαρίου του ίδιου έτους⁹, αλλά και των φιλοθρήσκων, στους οποίους πρωτοστατούσε η βασίλισσα Όλγα¹⁰, γνωστή για την ανάμειξή της σε εκκλησιαστικά ζητήματα αλλά και για το ενδιαφέρον της για τα βυζαντινά μνημεία. Ο ιδιαίτερος γραμματέας

---

⁹ «Ὁ ἀπὸ Κανᾶ τῆς Γαλιλαίας λίθος», εφημ. *Ἐφημερίς*, αριθ. φύλλου 45, 14.02.1885, 2.

¹⁰ Λάμπρος, «Ὁ ἐξ Ἑλατείας λίθος», ό.π. (υποσημ. 1), 173.

Εικ. 2. Η επιγραφή στον λίθο από την Κανά της Γαλιλαίας (BMX 4403).

Εικ. 3. Η επιγραφή και ο σταυρός στον λίθο από την Κανά της Γαλιλαίας (BMX 4403).

της, ο Γεώργιος Λαμπάκης, είχε ιδρύσει τη Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία (ΧΑΕ) τον Δεκέμβριο του 1884, την οποία η βασίλισσα είχε θέσει υπό την προστασία της¹¹, και ήταν ο ουσιαστικός δημιουργός της χριστιανικής συλλογής¹². Εξάλλου, το κείμενο του Diehl κατέληγε με μια πρόσκληση στην κυβέρνηση: «Nous espérons que le gouvernement hellénique tientra à sauver de la destruction un monument aussi respectable et voudra recueillir en un lieu digne d'elle la relique découverte par M. Paris». Με αυτή την πρόσκληση επέλεξε να κλείσει το κείμενό της και η *Εφημερίς*: «νάποθέσει τὸ εὔρημα τοῦ κ. Paris εἰς τόπον ἀντάξιον τῆς ιερότητος καὶ τῆς σπουδαιότητος του».

Αποτέλεσμα του ενδιαφέροντος αυτού ήταν η αποστολή επιστημονικής επιτροπής κατ' εντολή του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, προκειμένου να εξετάσει «ἐπισταμένως πάντα τὰ πρὸς τὴν ἰστορίαν τοῦ πέρουσιν αὐτόθι ἀνακαλυφθέντος λίθου ἐκ Κανᾶ τῆς Γαλιλαίας συνδεόμενα ζητήματα καὶ νὰ φροντίσουν περὶ τῆς ἀσφαλοῦς μετακομίσεως αὐτοῦ εἰς Ἀθήνας» (Εικ. 4). Την επιτροπή αποτέλεσαν οι Wilhelm Dörpfeld, Σπυρίδων Λάμπρος και ο αρχιεπίσκοπος πρώην Πατρών και Ηλείας Νικηφόρος, κατά κόσμον Νικόλαος Καλογεράς.

Ο Dörpfeld εκείνη την εποχή περιέμενε την έγκριση της άδειας ανασκαφής της Τίρυνθας, που είχε ζητήσει ο Σλήμαν από το Υπουργείο, για να τον συνοδεύσει και να εργαστεί εκεί ως αρχιτέκτων¹³, ενώ ήταν υψηλός επόπτης των ανασκαφών της Αρχαιολογικής Εταιρείας. Ο Σπυρίδων Λάμπρος, μαθητής του Παπαρρηγόπουλου και του Κουμανούδη, ήταν τμηματάρχης του Υπουργείου από το 1882¹⁴, υφηγητής της Ελληνικής Ιστορίας και

¹¹ «Επιστολή της Μεγάλης Κυρίας τῆς Α. Μ. Βασιλίσσης, Ε. Ν. Θεοχάρη», ΔΧΑΕ περ. Α', Α' (1884-1891), 10.

¹² Γ. Λαμπάκης, «Ἱστορία τῆς Ἰδρύσεως, καταστάσεως καὶ τῶν σπουδαιότερων ἀντικειμένων τοῦ Χριστιανικοῦ Μουσείου, ἀπὸ τοῦ 1884-1890», ΔΧΑΕ, περ. Α', Α' (1884-1891), 56-71. Για τη δράση του στη Φθιώτιδα, Γ. Πάλλης, «Ο Γεώργιος Λαμπάκης στη Φθιώτιδα (1896-1910). Ὀψεις τῆς ερευνητικῆς του δραστηριότητος στὴν ἐλληνικὴ περιφέρεια», ΔΧΑΕ, περ. Δ', ΑΖ' (2016), 297-310.

¹³ S. Kennel, «... daß es keinen so gelehrten und tüchtigen Mann gibt als Sie: The Heinrich Schliemann – Wilhelm Dörpfeld correspondence, 1879 – 1890», AM 125 (2010), 276.

¹⁴ Ἦταν γενικός επιθεωρητής των δημοτικών σχολείων, Δ. Μπαλάνος, «Σπυρίδων Π. Λάμπρος (1851-1919)», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 1928, Παράρτημα δεύτερον – Βιογραφικόν, 10.

Παλαιογραφίας (γραφογνωσία την ονόμαζε ο ίδιος) από το 1878 και ένας από τους ιδρυτές της νεοσύστατης Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος (1882)¹⁵. Ο Νικηφόρος είχε μόλις παραιτηθεί του θρόνου του (23 Ιανουαρίου) και ήταν επίτιμος καθηγητής της Θεολογικής Σχολής, στην οποία είχε διατελέσει κατά το παρελθόν τακτικός καθηγητής (1879-1883) και κοσμήτορας (1874-1875, 1879-1880, 1882-1883)¹⁶.

Η εντολή του Υπουργείου, που υπογράφει ο ίδιος ο υπουργός Δημήτριος Βουλπιώτης, εκδόθηκε την 5η Απριλίου 1885¹⁷ και την ίδια ημέρα στάλθηκε στους Λάμπρο και Καλογερά. Την ίδια ημέρα δόθηκε τηλεγραφικώς η εντολή στον έπαρχο Λοκρίδας να διατάξει τον δήμαρχο Ελάτειας Δημήτριο Κοτοπούλη να παράσχει κάθε δυνατή συνδρομή στον Dörpfeld¹⁸, που έφτασε στο Δραχιάνι πριν από τα άλλα δύο μέλη της επιτροπής. Η ίδια εντολή δόθηκε στους επάρχους Λεβαδείας και Λοκρίδος στις 9 Απριλίου, την παραμονή της άφιξης των Λάμπρου και Καλογερά στο Δραχιάνι¹⁹. Στις 9 Απριλίου, επίσης, ο γενικός διευθυντής αρχαιοτήτων Χρήστος Τσουντας²⁰ διέταξε τον Επαμεινώνδα Κορομάντζο²¹, που βρισκόταν στη Θήβα, να στείλει τον φύλακα Θεσπιών ή Τανάγρας, προκειμέ-

νου να συνοδεύσει τον λίθο στην Αθήνα²². Η σημασία που έδινε στην αποστολή η πολιτική ηγεσία της χώρας, πίσω από την οποία θα πρέπει να διακρίνουμε το παλάτι, φαίνεται από το γεγονός ότι όλη η παραπάνω αλληλογραφία για ένα αρχαιολογικό εύρημα μακριά από την Αθήνα γίνεται παραμονές και τη μεθεπομένη της κρίσιμης εκλογικής αναμέτρησης, την οποία τελικά έχασε η παράταξη του Τρικούπη.

Ο Dörpfeld έφτασε στο Δραχιάνι την 4η Απριλίου. Δεδομένου ότι η εντολή του υπουργού εκδόθηκε την 5η Απριλίου, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι είχε ενημερωθεί προφορικά μία ημέρα πριν. Τα άλλα δύο μέλη της επιτροπής έφτασαν στην Ελάτεια στις 10 Απριλίου. Αξιοσημείωτο είναι ότι στο λονδρέζικο *Athenaeum* της 11ης Απριλίου²³ υπάρχει ήδη μία αναφορά για τον λίθο και την αποστολή του Υπουργείου από τον Παύλο, πατέρα του Σπυριδωνος Λάμπρου, αυτοδίδακτο νομισματολόγο, και μία ημέρα αργότερα στην εφημερίδα *Αιών*²⁴.

Ο Λάμπρος διενήργησε μόνος του (ο Καλογεράς αρρώστησε κατά το ταξίδι) ανασκαφή στον χώρο της Μεγάλης Παναγιάς επί τρεις ημέρες, με αρχικά πέντε και στη συνέχεια οκτώ εργάτες, όπως διαβάζουμε στην

¹⁵ Α. Σκιάς, *Σπυριδων Π. Λάμπρος*, Αθήνα 1920 (= *NE* 14, 1917/1920), 7-8, 18. Μπαλάνος, «Σπυριδων Π. Λάμπρος», ό.π. (υποσημ. 14), 1-10, ιδιαιτ. 9-10. Β. Δ. Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*, Αθήνα 2006, 187-188, 221. Χ. Δημακοπούλου, *Η ίδρυση της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, Αθήνα 1982.

¹⁶ Δ. Μπαλάνος, *Εκατονταετηρίς 1837-1937. Α', Ιστορία της Θεολογικής Σχολής*, Αθήνα 1937, 9-10, αριθ. 11. Στο διάστημα της πανεπιστημιακής του καριέρας συνέταξε και εγχειρίδιο χριστιανικής αρχαιολογίας, που διασκευάστηκε και εκδόθηκε το 1901 από τον Φ. Π. Παπαδόπουλο, καθηγητή της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής.

¹⁷ ΥΠ 4254/3110.

¹⁸ ΥΠ 4255/2945.

¹⁹ ΥΠ 4263/2976, 4363/2975.

²⁰ Αναπλήρωνε τον Παναγιώτη Σταματάκη, που είχε πεθάνει στις 19 Μαρτίου. Η αναπλήρωση Τσουντά ήταν βραχύβια, αφού στις 9 Μαΐου ανέλαβε ο Παναγιώτης Καββαδίας.

²¹ Ο Κορομάντζος ήταν συνταξιούχος δημοδιδάσκαλος και λόγω έλλειψης προσωπικού στην Αρχαιολογική Υπηρεσία επέβλεπε τις αρχαιολογικές ανασκαφές στη Βοιωτία και τη Λοκρίδα. Είχε επιβλέψει την ανασκαφή του Ρ. Paris στο ιερό της Αθηνάς Κραναίας και στην Ελάτεια, όπου βρέθηκε ο λίθος.

²² ΓΕΑ 3244.

²³ Αριθ. φύλλου 2998, 11.4.1885, σ. 479.

²⁴ Αριθ. φύλλου 4755, 12.04.1885. Ο Παύλος Λάμπρος εκτός από νομισματολόγος υπήρξε, μαζί με τον άλλο γιο του, τον Ιωάννη, συλλέκτης και έμπορος αρχαιοτήτων. Για αυτό το 1876, όταν ο Ευθύμιος Καστόρχης πρότεινε να γίνει μέλος της Αρχαιολογικής Εταιρείας ο Ιωάννης Λάμπρος, ο Στέφανος Κουμανούδης αντιπρότεινε «να βεσθοῦν ἐκ τοῦ καταλόγου τῶν μελῶν τῆς Ἐταιρείας οἱ [...] Π. Λάμπρος καὶ ὅστις ἄλλος πωλεῖ ἀρχαῖα ἐπὶ ἔξαγωγῇ εἰς τὸ ἔξωτερον καὶ νὰ μὴν γίνουν δεκτοὶ ἐκ τῶν ἀνωτέρω οἱ δύο τοῦ Π. Λάμπρου υἱοῦ» (Β. Πετράκος, «Ιδεογραφία της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας», *ΑΕ* 1987, 84, εικ. 27). Παρ' όλα αυτά, ο Παύλος Λάμπρος δεν διαγράφηκε και ο Σπυριδων έγινε μέλος της Εταιρείας το 1879, όπως φαίνεται από τις πληρωμές των συνδρομών τους μέχρι το 1881 (*ΠΑΕ* 1877, 51, 1878, 44, 1880, 38, 1881, 39, 1882, 35), ενώ από το 1882 και εξής δεν ζητείται ως «ἀρχαιοπῶλων κατ' ἀπόφασιν τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐταιρείας» [Α. Χατζηδημητρίου, «Οδοιπορικό στη διασπορά των ευβοϊκών αρχαιοτήτων», Σ. Ματθαίου και Α. Χατζηδημητρίου (επιστ. επιμ.), «Ξενιτεμένες» *Ελληνικές Αρχαιότητες*, Αθήνα 2012, 220-221, 237 εικ. 5]. Πάντως ο Ιωάννης αναφέρεται από τον Κουμανούδη ανάμεσα στους «ἀρχαιολογούντες» του 1894-1896 (Σ. Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης (1818-1899). Σχεδιάγραμμα βιογραφίας*, Αθήνα 1999, 97, 185, αριθ. 82-83).

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΤΗ 5 Αυγούστου 1885

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Το ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ

ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ

ΑΡΙΘ. ΠΡΩΤ. 4254
ΔΙΕΚΠ. 3110

Τῶν κωρίων Ν. Καλογερά, Λο. Λάμπρου καὶ Π. Dörpfeld.

Παρασημαίετε τὰ μετὰ τοῦ ἐκ Τραπεζίου καὶ Ἐραβίας ἐπιπέδου
ἐπιστολιμίου κώδικα ὡς ἐν τῇ ἐπιπέδου τοῦ κωρίου ἀποδοῦ ἀναμαρ-
τυρητῶν ἡμῶν ἐν τῇ κατὰ τὴν ταγματικῆν οὐδετέρωσει μετὰ τὴν
ἐπιπέδου τῶν ἀποδοῦ καὶ κωρίου ἀποδοῦ μετὰ τὴν ἀποδοῦ
ἐν Αθήναις.

ὁ Υπουργός

Δ. Βουλπιώτης

Δ. Βουλπιώτης

Εικ. 4. Το έγγραφο του υπουργού Δ. Βουλπιώτη προς τους Καλογερά, Λάμπρο και Dörpfeld (Εθνικό Αρχείο Μνημείων, ΥΠ 4254/3110/5-4-1885).

αναφορά προς το Υπουργείο, για την οποία, όπως και για εκείνη του Dörpfeld, θα αναφερθούμε αναλυτικά παρακάτω. Έφερε στο φως όλο τον νότιο στυλοβάτη του αρχαίου ναού, μεγάλο μέρος του δυτικού καθώς και τη δυτική και ανατολική γωνία του βόρειου. Ο ναός αποδόθηκε στον Ασκληπιό λόγω της επιγραφής που έφερε στο φως ο Paris: [ΑΣΚΛ]ΗΠΙΩΥΓΓ[ΕΙΑ]²⁵. Αξιίζει εδώ να επισημάνουμε ότι ο γάλλος αρχαιολόγος δεν ήταν βέβαιος για την ύπαρξη του ναού, αφού λόγω εσφαλμένου υπολογισμού δεν κατόρθωσε να εντοπίσει τον βόρειο στυλοβάτη²⁶. Η ανασκαφή του Λάμπρου ήταν αυτή που επιβεβαίωσε την ύπαρξή του, όπως παραδέχεται και ο Paris²⁷.

Όσον αφορά στη χριστιανική εκκλησία, αυτή περιορίστηκε κατά πλάτος στον σηκό του αρχαίου ναού, ενώ το συνολικό μήκος της δεν στάθηκε δυνατόν να προσδιοριστεί. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι τοίχοι σώθηκαν μέχρι το ύψος των θεμελίων, ενώ στις ελάχιστες που διατηρήθηκαν σε μεγαλύτερο ύψος, βρέθηκαν ίχνη επιχρίσματος. Ίχνη θύρας εντοπίστηκαν στο ανατολικό μέρος. Κίονες δεν βρέθηκαν κατά χώραν, παρά μόνο κάποια τμήματα αρράβδωτων στον γύρω χώρο. Ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρηση του Dörpfeld στην έκθεσή του προς το Υπουργείο (βλ. Παράρτημα) ότι προϋπήρχε της ανεσκαμμένης φάσης κάποια παλαιότερη, όπως συνάγεται από τη χρησιμοποίηση σε έναν τοίχο της βυζαντινού κιονοκράνου σε β' χρήση. Η χρήση, τέλος, του όρου «τρισπόστατος» από τον Λάμπρο μάς επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ήταν μία τρικλίτη βασιλική.

Μεταξύ του σηκού και του στυλοβάτη βρέθηκαν δύο ακτέριστοι τάφοι, ενώ οστά βρέθηκαν «κατά την συνέχειαν τών ηρειπωμένων κογχών τοῦ ἁγίου βήματος τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας πρὸς νότον». Ο χώρος γύρω από την ανασκαφή φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο κατά τη βυζαντινή περίοδο, όπως αποδεικνύεται από τους τάφους που ανασκάφηκαν τη

δεκαετία του 1990. «Τὰ δ' εὐρεθέντα καθόλου κατὰ τὴν ἡμετέραν σκαφὴν κατετέθησαν εἰς τὸ ἐν Ἐλατεία μουσεῖον, συνίστανται δὲ πλὴν τῶν ὀστῶν εἰς τρία ἄσημα τεμάχια γλυπτικῶν ἔργων, εἰς ἦλον σιδηροῦν, εἰς κρῖνον ἐπ' ἴσης σιδηροῦν, εἰς δύο μικρὰ τεμάχια ὑέλου κεχρωματισμένης καὶ εἰς μίαν βάσιν ὑελίνου ἄγγείου» (Αναφορά Λάμπρου – Καλογερά).

Στη συνέχεια, ο Λάμπρος, μαζί με τον Καλογερά που είχε πλέον αναρρώσει, προσπαθώντας να διαφωτίσουν όλες της πτυχές της εύρεσης του λίθου στην περιοχή της Ελάτειας επισκέφθηκαν τη μονή Ιερουσαλήμ, πάνω από τη Δαύλεια, τα σπήλαια πάνω από το Δαδί (σημερινή Αμφίκλεια), τη Βελίτσα (σημερινή Τιθορέα) και το άντρο Τροφωνίου Λεβαδείας, που είχαν μετατραπεί σε εκκλησίδα και έφεραν επίσης το όνομα Ιερουσαλήμ. Δεν κατόρθωσαν, ωστόσο, να βρουν κανένα στοιχείο, παρά μόνο μία επιγραφή που αναφέρεται στη χρονολογία ανοικοδόμησης της μονής Ιερουσαλήμ: Πέμπτη 5 Μαΐου 7088 (=1580). Αναφέρουν, επίσης, μία εκκλησία στη Βελίτσα, που οικοδομήθηκε πιθανόν πάνω σε ερείπια αρχαίου ναού και είναι αφιερωμένη στον αββά Ζωσιμά, μονή του οποίου υπήρχε, σύμφωνα με τους συντάκτες της αναφοράς, στην Παλαιστίνη.

Τον λίθο, ο οποίος ζύγιζε, σύμφωνα με τον Dörpfeld, 900 οκάδες, τον ανέβασαν σε άμαξα με τη βοήθεια γρύλου, αφού πρώτα έγιναν ισοπεδώσεις δρόμων για τα κάρα, όπως διαβάζουμε στην επιστολή του Κορομάντζου προς τον Τσουντα από την Περδικόβρουση Βοιωτίας την 13η Απριλίου. Ο Κορομάντζος ζήτησε επίσης να μεταφερθεί από τον χώρο της Μεγάλης Παναγιάς στην τότε αρχαιολογική συλλογή Δραχμανίου και το βάθρο με την επιγραφή για την αφιέρωση των ημίθεων σωτήρων στον Ιππομέδοντα Ποσειδώνα. Μάταια όμως: το βάθρο δεν μεταφέρθηκε αφού ο Habbo Lolling το εντόπισε στην ίδια θέση το 1888, όταν έκανε έκτυπα και απόγραφα για τις *Inscriptiones Graecae*.²⁸ Η εντολή ήταν μόνο για τον λίθο της Κανά. Το βάθρο αυτό μεταφέρθηκε αργότερα στο προαύλιο της πρόσφατα ανασυσταθείσας Αρχαιολογικής Συλλογής Ελάτειας. Ο λίθος από την Κανά, φτάνοντας στην Αθήνα, τοποθετήθηκε στον νάρθηκα της εκκλησίας της Παναγίας Γοργοεπηκού (Αγίου Ελευθερίου), δίπλα στη Μητρόπολη Αθηνών.

²⁵ G. A. Zachos, «The Intervention of the city in the Elateian manumissions, in *Peur de l'esclavage en Mediterranee ancienne. Discours, representations, pratiques*», *Actes du XXIXe Colloque du Groupe International de Recherche sur l'esclavage dans l'Antiquité (GIREA)*, επίμ. Α. Sergidou, Besançon 2007, 121-122. Γ. Α. Ζάχος, *Ελάτεια: Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδος*, Βόλος 2013, 45-46.

²⁶ Λάμπρος, «Ο ἔξ Ἐλατείας λίθος», ὄ.π. (υποσημ. 1), 176 (44.60 μ. × 20.40 μ. εσωτ. πλάτος σηκού 8.80 μ., πλάτος πτερού 4.40 μ., πάχος στυλοβάτη 0.77 μ.).

²⁷ Paris, *Élatée*, ὄ.π. (υποσημ. 2), 46.

²⁸ *IG IXi*, 130.

Οι εκθέσεις των μελών της επιτροπής προς το Υπουργείο

Η έκθεση του Dörpfeld συντάχθηκε στην Τίρυνθα στις 19 Απριλίου και στάλθηκε προς τον Χρ. Τσουντα (Παράρτημα, αρ. 2, Εικ. 5, 7α-δ). Στο συνοδευτικό σημείωμά του παρακαλεί να συνταχθεί υπό μορφή αναφοράς μετά τη μετάφρασή της, ενώ, επίσης, επισυνάπτει και ένα σημείωμα εξόδων του ταξιδιού προς και από το Δραχμάνι (Εικ. 8)²⁹. Στην έκθεσή του αποδέχεται την ύπαρξη της δεύτερης επιγραφής «άνευ ιδίας ἐξελέγγεως», όπως του προσάπτει ο Λάμπρος³⁰. Ο γερμανός αρχιτέκτονας υποστηρίζει, επίσης, ότι ο λίθος αποτελούσε αρχικά τον άνω λίθο θρανίου, στον οποίον προσαρμόζονταν δεξιά και αριστερά άλλοι λίθοι. Κατά τη διάρκεια της χρήσης του αυτής δεν είχε ακόμη χαραχθεί η πρώτη επιγραφή. Στη συνέχεια τοποθετήθηκε στη Μεγάλη Παναγιά ως παραστάδα και στην πρόσθια πλευρά χαράχθηκε η εν λόγω επιγραφή. Δεν μπορεί, ωστόσο, να συμπεράνει αν ο λίθος τοποθετήθηκε κατά την οικοδόμηση της δεύτερης αυτής εκκλησίας ή μετά από αυτή. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Dörpfeld, αν και κλήθηκε να εξετάσει «vom architectonischen und technischen Standpunkte» τον λίθο, όπως λέει ο ίδιος, προβαίνει σε ερμηνείες της δεύτερης επιγραφής, «τήν όποιαν ὁ κύριος Diehl βεβαίως ὀρθότατα ἀποδίδει εἰς τὸν περιηγητὴν τοῦ ἔκτου αἰῶνος Ἄντωνίνον de Plaisance» και καταλήγει ως εξής: «Ἡ κατάστασις τοῦ λίθου ἐπιβεβαιοῖ λοιπὸν ἐντελῶς πᾶν ὅτι αἱ ἐπιγραφαὶ διδάσκουσιν, ὅτι δηλαδὴ ὁ λίθος ἀρχικῶς ἦτο ἔδρα καὶ ὡς τοιαύτη ἐδείχθη εἰς τὸν περιηγητὴν Ἄντωνίνον de Plaisance, ὅτι βραδύτερον ἐχρησιμοποιήθη ὡς παραστὰς τῆς θύρας μιᾶς ἐκκλησίας καὶ ὅτι εἰς τὴν νέαν ταύτην θέσιν του ἐχαράχθη ἡ μεγάλη ἐπιγραφή»³¹.

²⁹ Όπως προκύπτει από τα έξοδα μετακίνησής του, ο Dörpfeld χρησιμοποίησε άμαξα από την Αθήνα μέχρι τη Λιβαδειά και άλογο μέχρι το Δραχμάνι. Στην επιστροφή του πήγε πάλι με άλογο μέχρι τη Λιβαδειά, με άμαξα μέχρι την Ελευσίνα και έφτασε στην Αθήνα με τον σιδηρόδρομο. Τα έξοδα διατροφής των τεσσάρων ημερών δείχνουν ότι έφυγε από το Δραχμάνι πριν από την άφιξη των Λάμπρου και Καλογερά, κάτι που εξηγεί την απουσία στοιχείων για τον ναό του Ασκληπιού.

³⁰ Λάμπρος, «Ὁ ἐξ Ἐλατείας λίθος», ό.π. (υποσημ. 1), 173. Προφανώς αναφέρεται στη φράση της αναφοράς Dörpfeld: «Die Seite abcd ist vollständig geglättet und zeigt an der Ecke d nach der Lesung von Herrn Diehl die eingeritzte Inschrift».

³¹ Στο Αρχείο Μνημείων σώζεται, εκτός από το πρωτότυπο της

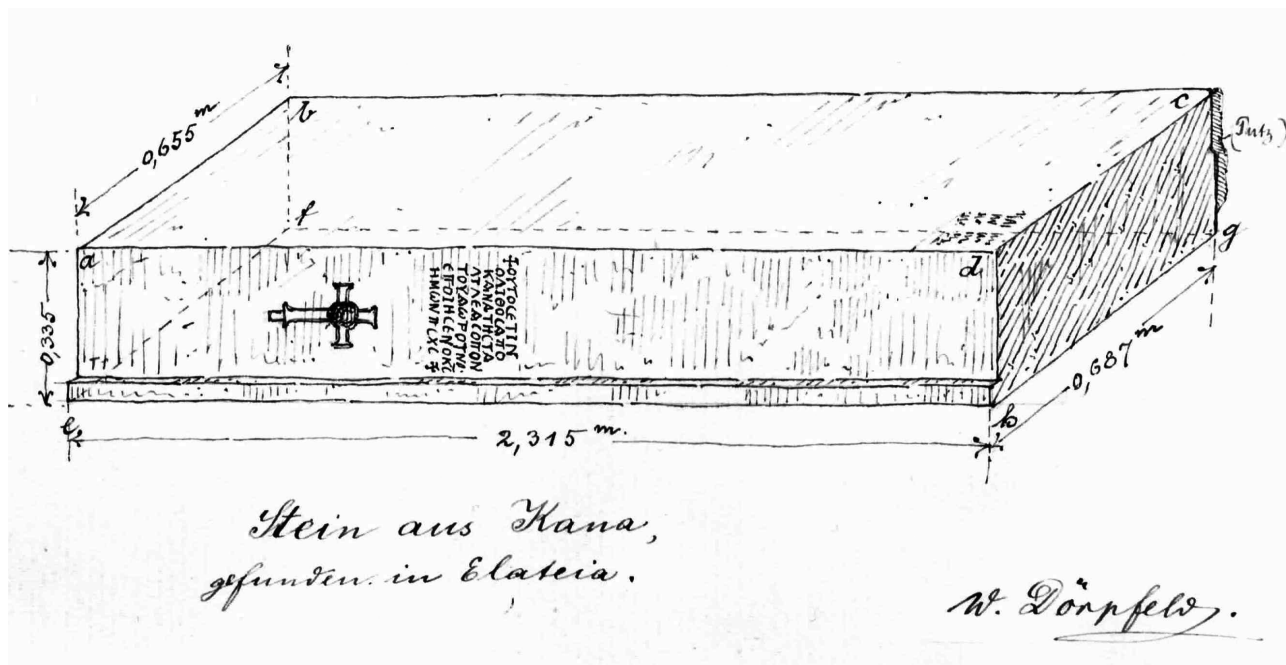
Επιστρέφοντας στην Αθήνα οι Λάμπρος και Καλογεράς προσπάθησαν να συναντήσουν τον Diehl για να τους υποδείξει τη δεύτερη επιγραφή, αλλά εκείνος απουσίαζε στη Μικρά Ασία. Προχώρησαν, λοιπόν, στη σύνταξη της δικής τους έκθεσης προς το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως³², στην οποία περιγράφουν τα της ανασκαφής, χρονολογούν την πρώτη επιγραφή στον 5ο αι. μ.Χ., «ἐκ τοῦ γραφικοῦ αὐτῆς χαρακτῆρος», και αμφισβητούν την ύπαρξη της δεύτερης: «Τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην ὁμολογοῦμεν ὅτι μετ' ἐπανειλημμέναις ἐξετάσεισι τοῦ λίθου ἡμεῖς τοῦλάχιστον δὲν ἠδυνήθημεν νὰ εὑρωμεν». Αναφέρουν, επίσης, ότι τον λίθο εξέτασαν στην Αθήνα οι μεταλλειολόγοι-χημικοί Ανδρέας Κορδέλλας³³ και Αναστάσιος Χρηστομάνος³⁴, οι οποίοι αποφάνθηκαν ότι είναι «κρυσταλλοπαγῆς μάγμαρος ἔχων ἴστων λεπτόκοκκον μέχρι στυφοῦ, ἐν ᾧ διακρίνονται ὀξυγωνιώδη κρύσταλλα τοῦ ἄβεστίτου. Κατὰ τὰς ιδιότητας ταύτας ὁ λίθος οὐσιωδῶς διαφέρει ἀπὸ τῶν μαρμάρων τῆς τε Πεντέλης καὶ τοῦ Ὑμηττοῦ». Η αναφορά τους

έκθεσης του Dörpfeld, και η μετάφρασή της (δεν αναφέρεται ο μεταφραστής).

³² ΥΠ 6294/1-6-1885, αριθ. 2.

³³ Ο Ανδρέας Κορδέλλας σπούδασε στη Γερμανία, το Βέλγιο και τη Γαλλία. Επιστρέφοντας στην Ελλάδα αντιλήφθηκε τις οικονομικές δυνατότητες της εκμετάλλευσης των μεταλλείων Λαυρίου και συνέταξε σχετική έκθεση προκαλώντας το ενδιαφέρον του επιχειρηματία Ι. Β. Σερπιέρη, ο οποίος ίδρυσε τη Μεταλλουργική Εταιρεία Λαυρίου. Ο Κορδέλλας διετέλεσε διευθυντής παραγωγής και αργότερα διευθυντής της Εταιρείας. Υπήρξε ιδρυτικό μέλος και πρώτος πρόεδρος του Ελληνικού Πολυτεχνικού Συλλόγου. Διετέλεσε καθηγητής στη Σχολή Ευελπίδων και συνέγραψε επιστημονικά εγχειρίδια και μελέτες για το Λαύριο. Γ. Ν. Δερμάτης, «Ο ρόλος των Ελλήνων Μηχανικών στο Βιομηχανικό Λαύριο της Μεταλλείας και της Μεταλλουργίας – η σχέση με το ΕΜΠ», Μ. Ασημακόπουλος – Γ. Καλογήρου – Ν. Μπελαβίλας – Θ. Π. Τάσιος (επιστ. επιμ.), 170 χρόνια Πολυτεχνείο. Οι μηχανικοί και η τεχνολογία στην Ελλάδα, Β', Αθήνα 2012, 78-82. Ε. Βουζαράς, «Ο Ελληνικός Πολυτεχνικός Σύλλογος, Έτος ίδρύσεως 1898. 110 χρόνια δράσεως του πρώτου και αρχαιότερου Συλλόγου των Ελλήνων Μηχανικών. Μηχανικοί και τεχνικό γίνεσθαι παλαιότερων εποχών», ό.π., 88, 92-93.

³⁴ Ο Αναστάσιος Χρηστομάνος σπούδασε στην Αυστρία και τη Γερμανία. Μαζί με τον Ξ. Λάνδρερε υπήρξαν οι δύο πρώτοι καθηγητές Χημείας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών μετά την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους [Β. Κανδήλης, Βιομηχανική Επιθεώρησις 49 (Αύγουστος 1981), 565-569]. Το όνομα του Χρηστομάνου προστέθηκε στο περιθώριο της αναφοράς Λάμπρου – Καλογερά.

Εικ. 5. Σχέδιο του λίθου της Κανά από τον Dörpfeld (Εθνικό Αρχείο Μνημείων, ΥΠ 6294/1-6-1885, αρ. 1).

επισυνάφθηκε ως αντίγραφο στην έκθεση Λάμπρου – Καλογερά, αλλά δεν έφτασε μέχρι εμάς. Η έκθεση συντάχθηκε την 11η Μαΐου από τον Λάμπρο, που παραιτήθηκε από το Υπουργείο λίγο μετά την επιστροφή του από την Ελάτεια³⁵, και συνυπογράφηκε «άνευ αντιπαρατηρήσεώς τινος» από τον Νικηφόρο (Εικ. 6). Ωστόσο, η έκθεση Dörpfeld και η έκθεση Λάμπρου – Καλογερά θα λάβουν αριθμό πρωτοκόλλου του Υπουργείου μόλις την 1η Ιουνίου.

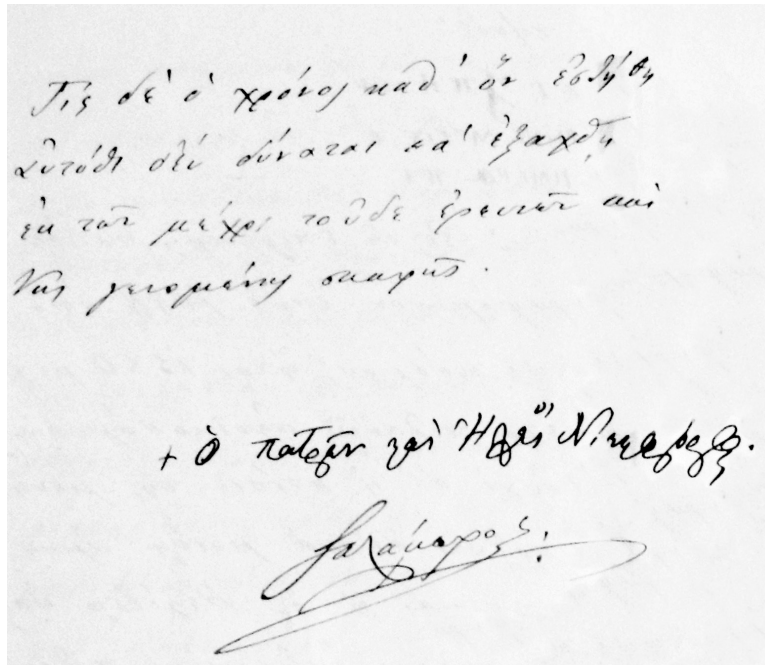
Η εξήγηση για αυτήν την καθυστέρηση πιστεύω ότι βρίσκεται στην ανάληψη της θέσης του Γενικού Διευθυντή Αρχαιοτήτων από τον γνωστό για τα φιλοβασιλικά του αισθήματα Παναγιώτη Καβαδιά, την 9^η Μαΐου, και στην πρώτη δημοσίευση των αποτελεσμάτων της αποστολής από τον Νικηφόρο Καλογερά στην *Εφημερίδα* στις 23 Μαΐου 1885³⁶. Στόχοι του Καλογερά είναι οι «Πυρρωνιστές» (=σκεπτικιστές), τους οποίους κατηγορεί για το «ἀφειδῶς καὶ ἀνευλαβῶς πάντο-

τε περὶ τῶν ἱερωτάτων λαλεῖν» –γι’ αυτό και η εκτενής αναφορά στην τύχη των ἑξι υδριῶν του θαύματος– και η προφύλαξη ὅσον αντικριζούν τον λίθο «ἐκ γνωμῶν καὶ κρίσεων τοσοῦτων ἀτόπων, ὅσον καὶ ἀμελετήτων», εννοώντας προφανῶς τον ισχυρισμό του Diehl περί μεταφοράς του στην Ελάτεια από τους Λατίνους μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1204.

Ωστόσο, αν και δηλώνει «Ἡμεῖς τὸ καθ’ ἡμᾶς, οὐδεμίαν ἔχοντες ἀξίωσιν, ὅτι λύομεν καθ’ ὅλα τὸ τῆς ταυτότητος πρόβλημα, ἐκτιθέμεθα ἁπλῶς τὰς ἡμετέρας κρίσεις, ἵνα παράσχωμεν ἄλλοις ἀφορμὴν εἰς πληρεστέραν μελέτην τοῦ ζητήματος», κάθε ἄλλο παρά αυτό κάνει, αφού επιχειρηματολογεῖ υπέρ της αποδόσεως του αναφορικού επιρρήματος «ὅπου» της επιγραφῆς (στίχος 3) στον λίθο και όχι στην Κανά, και αναλύει το σημεῖο αυτό του κειμένου «οὗτός ἐστιν ὁ ἀπὸ Κανά τῆς Γαλιλαίας προερχόμενος λίθος, ὅπου ὁ Κύριος ἀνακλιθεὶς τὸ ὕδωρ» κτλ. Στη συνέχεια οὐδαμῶς δισταζει να αναγνωρίσει την ταυτότητα του λίθου και καταλήγει ὅτι η φράση του Αντωνίνου «ἀνεκλίθημεν ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἀνακλίντρον» ὅπως και η συμπληρωμένη ἀπὸ τον ἴδιο φράση της επιγραφῆς «οὗτός ἐστιν ὁ λίθος... ὅπου (ἀνακλιθεὶς)... συμφωνοῦσιν, ὥστε ἀδύνατον νὰ ἀρνηθῇ τὴν ταυτότητα τοῦ μνημείου».

³⁵ Σκιάς, *Σπυρίδων Π. Λάμπρος*, ὅ.π. (υποσημ. 15), 18. Μάλλον λόγω της αλλαγῆς κυβέρνησης (ο Λάμπρος ἦταν τρικουπικός και στις 19 Απριλίου σχημάτισε κυβέρνηση ο Θ. Δηλιγιάννης).

³⁶ «Ὁ ἀπὸ Κανά τῆς Γαλιλαίας λίθος καὶ ἡ τούτου ἱστορικὴ ἐξήγησις», εφημ. *Εφημερίς*, ἀριθ. φύλλου 143, 23.05.1885, 4-6.

Εἰκ. 6. Οἱ υπογραφές των Καλογερά και Λάμπρου στην αναφορά προς το Υπουργεῖο (Εθνικὸ Ἀρχεῖο Μνημείων, ΥΠ 6294/1-6-1885, αρ. 2).

Στο συγκεκριμένο θέμα της δεύτερης επιγραφῆς, ο Καλογεράς διαφοροποιεῖται ἀπὸ ὅσα συνυπέγραψε στην αναφορά της 11ης Μαΐου. Συγκεκριμένα, στο ἀρθρο του λέει: «Ἄλλ' ἡμεῖς ὁμολογοῦμεν, ὅτι, καίπερ περιέργως καὶ μόνοι καὶ μετὰ ἄλλων καὶ δὴ καὶ τῆ τοῦ φακοῦ βοήθεια τὸν λίθον ἐξετάσαντες, ἴχνη μὲν γραμμμάτων ἀμυδρὰ ἀδυνατοῦμεν νὰ εἴπωμεν, ὅτι δὲν διεκρίναμεν³⁷, λέξιν τινὰ ὅμως ἐξ αὐτῶν νὰ συναρμολογήσωμεν οὐδαμῶς κατωρθώσαμεν. Λυπούμεθα, ὅτι ὁ ἀξιότιμος κ. Diehl δὲν παρεπίδημει νῦν ἐν Ἀθήναις, ὅπως ὀδηγήσει καὶ ἡμᾶς εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τῶν γραμμμάτων, ἄπερ αὐτὸς ἀνέγνω. Ὁ δὲ καὶ μετὰ ἄλλων παρετηρήσαμεν τότε εἶναι, ὅτι ἀκριβῶς ἐπὶ τῆς ὑπὸ τοῦ κ. Diehl ὀριζομένης θέσεως τοῦ λίθου, ἔνθα ἀμυδρὰ γραμμμάτων ἴχνη διακρίνονται, παρατηρεῖται οὐχὶ τυχαία ἐκ τοῦ χρόνου ἢ ἐξ ἄλλης τινὸς φυσικῆς ἐπηρείας, ἀλλ' ἐκουσία καὶ βιαία τριβή. Εἶναι τάχα τολμηρὸν νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι οἱ τὴν τοῦ μνημείου τήρησιν ἐπιτετραμμένοι ἢ ἄλλος τις ἐξήλειψαν ταῦτα, ἀσέβημα θεωρήσαντες ἢ βεβήλωσιν τὸ γενόμενον;» Καὶ συμπληρώνει: «Ἄλλ' ὁ

περίφημος τῆς Κανᾶ λίθος λαμβάνει, νομίζομεν, καταγωγὴν βεβαίαν καὶ ἱστορίαν ἀσφαλῆ οὐ μόνον, ὡς ὁ κ. Diehl φρονεῖ, ἐκ τῆς ἐπ' αὐτοῦ γραφῆς τοῦ προσκυνητοῦ τοῦ ἔκτου αἰῶνος, ἀλλὰ, καθὼς εὐθὺς θέλομεν δεῖξει, καὶ ἐκ τῆς ἐρεῦνης τοῦ τόπου, ἔνθα πρὸ μικροῦ ἀνεκαλύφθη».

Κοντολογίς, ἐνὸς τῆς ἐκθεσῆς που συνυπέγραψε μετὰ τὸν Λάμπρο ἀναφέρεται ρητὰ ὅτι δὲν κατόρθωσαν νὰ δουν τὴν δεύτερη επιγραφὴ, στο ἀρθρο του στὴν Ἐφημερίδα μιλάει γιὰ «ἀμυδρὰ» γράμματα χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ «συναρμολογήσει» κάποια λέξη, γιὰ «εκουσία καὶ βιαία τριβή» στο σημεῖο που ὁ Diehl εἶχε διαβάσει τὴν επιγραφὴ, καὶ διατυπώνει τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ἴσως κάποιος νὰ τὴν «εξάλειψε» θεωρώντας «ασέβημα» ἢ «βεβήλωση» τὸ χάραγμα τοῦ λατίνου περιηγητῆ. Συμπληρώνει δε ὅτι δὲν εἶναι μόνον ἡ επιγραφὴ αὐτὴ που ἐπιβεβαιώνει τὴ γνησιότητα καὶ τὴν ἱστορία τοῦ λίθου (δηλαδὴ τὴ σύνδεσὴ του μετὰ τὸν Χριστό), ἀλλὰ καὶ ἡ ἱστορία τοῦ τόπου (τῆς ευρύτερης περιοχῆς) που βρέθηκε.

Στὴ συνέχεια, λοιπόν, τοῦ ἀρθρου τοῦ ο Καλογεράς παραδίδει στοιχεῖα γιὰ τὰ ναῦδρια μετὰ τὸ ὄνομα Ἱερουσαλήμ στὴν περιοχὴ, τὴν ἐκκλησίαν τοῦ ἀββά Ζωσιμά στὴ Βελίτσα καὶ τοὺς επισκόπους Ἐλάτειας τῶν πρῶ-

³⁷ Στο τέλος τοῦ ἀρθρου τοῦ ἀναφέρεται κατηγορηματικὰ στα «ἀμυδρῶς εἰσέτι διακρινόμενα γράμματα».

των βυζαντινών χρόνων, με τα οποία τεκμηριώνει την ιστορία της μεταφοράς του λίθου στην Ελάτεια. Υποστηρίζει δε ότι ο λίθος μεταφέρθηκε εκεί από μοναχούς της Παλαιστίνης, που μετακινήθηκαν μεταξύ του 718 και 817, λόγω της πίεσης των Σαρακηνών και «Ό ούτω δη μέγας και πάγκαλος χριστιανικός ναός, ή κεντρική τῆς Ἐλατείας θέσις, ή μεταξὺ τῶν περικειμένων πόλεων ἐπισιμότης αὐτῆς καὶ πρὸ πάντων ή ἔδρα τοῦ ἐπισκόπου ἔπεισαν, καθὰ φαίνεται, τοὺς τὸ ἱερὸν μνημεῖον ἐκ Παλαιστίνης μετενεγκόντας, ἵνα ἀποθέσωσιν αὐτό, ὅπου νῦν ἀνευρέθη», και συνεχίζει: «Ἡ ἐπίσημος τοῦ λίθου ἐπιγραφή, ή χαραχθεῖσα, ὡς εἴπομεν, ἅμα τῇ ἀφίξει καὶ ἀποθέσει αὐτοῦ ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἐλατείας, δεικνύει, ὅτι οὗτος δὲν ἐποθετήθη ἐν σχήματι ἀνακλίντρου, ὡς ἔκειτο ἐν Κανᾶ κατὰ τὸν ἕκτον αἰῶνα, ἀλλ' ἀνεστηλώθη, καὶ ἐχρησίμευεν ὡς ἀντικείμενον ἀσπασμοῦ κατὰ τὸ ἔθος τῆς Ἐκκλησίας. Ἐν ὁποῖα ὁμως τοῦ ναοῦ θέσει ἦν τετοποθετημένος ἀδύνατον νὰ ὀρισθῆ». Αἰξίζει να ἐπισημάνουμε ὅτι παραπάνω στο κείμενό του εἶχε χρονολογήσει τὴν ἐπιγραφή «ἐκ τοῦ χαρακτηῖρος δὲ τῶν γραμμῶν... εἰς τὴν ἕκτην ἢ ἑβδόμη μ.Χ. ἑκατονταετηρίδα», ἐνὸς ἐκθεσι πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο στὸν 5ο αἰ. π.Χ.³⁸ Ὑποθέτει δε, λόγω τῆς ἀπουσίας ἐπισκόπων Ἐλατείας μετὰ τὸν 8ο αἰ., ὅτι ἡ πόλι παρήκμασε καὶ ὁ ναός «ἐσαθρώθη», για να ἀνακαινιστεῖ τὸν 12ο ἢ 13ο αἰ., κρῖνοντας προφανῶς ἀπὸ τὸν νομισματικὸ θησαυρὸ. Στὸν ἀνακαινισμένον ναὸ τῆς λεγόμενης Μεγάλῃς Παναγίας ὁ λίθος ἐντοιχίσθηκε «ἐν τῇ ἐξωτερικῇ ὄψει τῆς ἀψίδος τῆς μεταξὺ τῆς κόγχῃς τῆς ἱερᾶς Προθέσεως καὶ τῆς ἀγίας Τραπεζῆς», ὅπου βρέθηκε, «καὶ ἐφαίνετο μόνῃ ἢ ἐπιφάνεια, ἐφ' ἧς εἶναι κεχαραγμένη ἢ ἐπιγραφή». Καὶ καταλήγει ὁμοίως με τὸν Diehl, «Ὅθεν λογικευόμενοι μετ' εὐσεβείας καὶ εὐσεβοῦντες μετὰ φιλοκαλίας ὀφειλομεν εὐπρεπεστέραν νὰ παρασκευάσωμεν τῷ περιβλέπτῳ χριστιανικῷ μνημείῳ τὴν ἐν τῷ ἱερῷ ναῷ τοποθέτησιν».

Εντούτοις, παρὰ τα λεγόμενά του, ἡ δεύτερη ἐπιγραφή, τὴν ὁποία δὲν κατόρθωσε να διακρίνει κανένα μέλος τῆς ἐπιτροπῆς, παρέμενε τὸ μόνον στοιχεῖο ὑπὲρ

μιας τέτοιας ἐρμηνείας. Αὐτὸ ὑπονοεῖ ὁ Λάμπρος ὅταν στὸ τεύχος τῆς 27ῆς Ἰουνίου τοῦ *Athenaeum* τοῦ Λονδίνου σημειῶνει με ἐμφατικὸ τρόπο: «of the small inscription of Antoninus we have neither in Elatea nor in Athens, since the stone was taken there, found a trace. Several other scholars at Athens agree with me. And if this be correct the circumstances and importance of the stone are greatly altered; but no conclusion can be arrived till mister Diehl returns from his trip in Asia Minor». Τὶς ἀντιρρήσεις αὐτές εἶχε διατυπώσει καὶ στὸν διευθυντὴ τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς Paul Foucart³⁹. Στὴ σημείωσή του ὁ Λάμπρος εἶχε γνώση τῆς ἀναφορᾶς Dörpfeld, περίληψη τῆς ὁποίας ὑπάρχει στὸ *American Journal of Archaeology* τοῦ Οκτωβρίου⁴⁰.

Ὡστόσο, με τὴ δημοσίευση τοῦ θέματος σε μια ἐφημερίδα τῶν Ἀθηνῶν με μεγάλη κυκλοφορία για τὴν ἐποχὴ τῆς (καὶ χωρὶς κανεὶς ἄλλος πλὴν τοῦ Λάμπρου να γνωρίζει τὴν ἀναφορὰ που εἶχε στα χέρια του τὸ Ὑπουργεῖο), ὁ Καλογεράς πέτυχε να κάνει τὸν λίθο τῆς Κανᾶ τὸ σημαντικότερο χριστιανικὸ κειμήλιο τῆς Ἐλλάδας τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰ., ὅπως θα δούμε παρακάτω. Ἀν στὴ διαφοροποίηση αὐτὴ ὁ Νικηφόρος παρακινήθηκε ἀπὸ τὴν ποιμαντορικὴ του ιδιότητα καὶ τὴ στάση του ἀπέναντι στα μνημεῖα τῶν βυζαντινῶν χρόνων ἢ ἀπὸ τὸ παλάτι, στὴν αὐλὴ τοῦ ὁποῖου σημαῖνον μέλος ἦταν ὁ μαθητὴς τοῦ Γεώργιος Λαμπάκης, αὐτὸ δὲν μποροῦμε να τὸ γνωρίζουμε. Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι ἐνόχλησε τὸν Λάμπρο, ὅπως θα δούμε, μιας καὶ ὁ Καλογεράς συνυπέγραψε, ὅπως φαίνεται καὶ στὸ ἐγγράφο τοῦ Ἀρχείου Μνημείων, χωρὶς ἐνστάσεις τὴν ἀναφορὰ πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο (Εἰκ. 5).

Οἱ γάμοι τοῦ διαδόχου καὶ ἡ ὑπαναχώρηση τοῦ Diehl

Ὁ λίθος τοποθετήθηκε στὴ Γοργοεπήκοο καὶ μεταφέρθηκε στὴ Μητρόπολι «πόθῳ καὶ διαταγῇ» τῆς Ὁλγας για να χρησιμεύσει ὡς ἀγία τράπεζα πρὸς «ἐπίθεσιν» τῆς ἀγίας μεταλήψεως κατὰ τοὺς γάμους τοῦ διαδόχου Κωνσταντίνου καὶ τῆς πριγκίπισσας Σοφίας τῆς

³⁸ «Οἶονεὶ δὲ λησιμονήσας τὰ ἐν τῇ ἐκθέσει γραφέντα», σχολιάζει δεικτικά ὁ Λάμπρος [«Ὁ ἐξ Ἐλατείας λίθος», ὄ.π. (ὑποσημ. 1), 183]. Ὁ Καλογεράς ἀναφέρει ὅτι τὸν λίθο ἐξέτασε στὴν Ἀθήνα καὶ ὁ Ἰωάννης Σακκελίων, ἐπιμελητὴς τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, ὁ ὁποῖός τὸν χρονολόγησε ἀκόμα καὶ στὸν 1ο αἰ. μ.Χ.

³⁹ *Athenaeum* 3009, 27.6.1885, 830-831. Πρὸβλ. Λάμπρος, «Ὁ ἐξ Ἐλατείας λίθος», ὄ.π. (ὑποσημ. 1), 180.

⁴⁰ A. Frothingham Jr., A. Marsh, «Archaeological News», *AJA* 1.4 (1885), 434-435.

Πρωσίας, την Κυριακή 15 Οκτωβρίου 1889⁴¹, γεγονός που σημάδεψε τη ζωή της Αθήνας για δύο ολόκληρους μήνες και εορτάστηκε με ποικίλες εκδηλώσεις χριστιανικού και αρχαιοελληνικού χαρακτήρα⁴². Αυτός είναι ο βωμός («altar») που αναφέρει η αυτοκράτειρα Βικτωρία, μητέρα της Σοφίας, γύρω από τον οποίο «χόρευαν τον Ησαΐα» οι νεόνυμφοι⁴³. Ο συμβολισμός της χρήσης του λίθου για τη μοναρχία ήταν πασιδής: ο Χριστός ευλόγησε τον γάμο της Κανά και θα ευλογήσει μέσω του λίθου και τον γάμο του Διαδόχου – του λίθου πάνω στον οποίο είχαν αποτεθεί τα περιβεβλημένα με την ιδεολογία της Μεγάλης Ιδέας στέμματα των νεονύμφων, όπως φαίνεται από το απόσπασμα της *Άκροπόλεως*⁴⁴, που αναπαράγει στο αφιέρωμά του 25 χρόνια αργότερα το περιοδικό *Παναθήναια*⁴⁵.

⁴¹ «Ὁ ἐν τῷ ναῖδριῷ τοῦ Ἁγίου Ἐλευθερίου σωζόμενος λίθος, ὁ μετενεχθεὶς ἐκ Κανᾶ τῆς Γαλιλαίας καὶ ἐφ' οὗ ἐκάθησεν, κατὰ τὴν παράδοσιν, ὁ Ἰησοῦς ὅτε ἠυλόγησε τὸν τελεσθέντα ἐκεῖ γάμον καὶ ἐτέλεσε τὸ θαῦμα τῆς μεταβολῆς τοῦ ὕδατος εἰς οἶνον. Ἡ χρησιμοποίησις τοῦ ἱστορικοῦ ἀδρόητου ἀρώματος καὶ ἱερότητος μνημείου διὰ τοὺς γάμους τοῦ πρώτου Ἑλληνοῦ διαδόχου γίνεται πῶθι καὶ διαταγῇ τῆς φιλοχρίστου βασιλείας μας» (*Πατρὶς*, 16.10.1889, ἀπὸ ἐκκλησιαστικὸ κύκλο τῆς ἐποχῆς). Λάμπρος, «Ὁ ἐξ Ἑλατείας λίθος», ὁ.π. (υποσημ. 1), 181 σημ. 1. Στὴν ἐφημερίδα *Φάρος τῆς Μακεδονίας* ἀναφέρεται ὅτι χρησιμοποιοῦντο ἀντὶ τρισκελίου (αριθ. φύλλου 1374/21-10-1889).

⁴² Α. Ξεπαπαδάκου, «Συναυλίες, θέατρο, μελόδραμα καὶ ἄλλες ἐκδηλώσεις κατὰ τοὺς εορτασμοὺς τῶν γάμων τοῦ Κωνσταντίνου Α΄», *Παρνασσός* 43 (2002), 375-402.

⁴³ Fr. Ponsonby (επιμ.), *Letters of the Empress Frederick*, Λονδίνο 1928, 393.

⁴⁴ «Ἀπὸ τῆς Ἁγίας Τραπεζῆς ἀποτελουμένης ἐκ τοῦ ἱεροῦ λίθου τοῦ (sic) τῆς Κανᾶ, κεκαλυμμένης διὰ κυανῆς μετάξης διηνησιμένης δι' ἀργυρῶν κροσσῶν, λαμβάνει ὁ μητροπολίτης ἀντὶ τῶν συνήθων ἐξ ἀνθῶν στεφάνων, δύο περικαλλῆ ἐκ χρυσοῦ στέμματα, ὡς ἐν Βυζαντίῳ ἐθίζεται. Ὁ μητροπολίτης εὐλογεῖ τὸ ἀνώτατον τοῦτο τῆς ἐνώσεως σύνθημα καὶ δίδει αὐτὸ πρὸς ἀσπασμὸν εἰς τοὺς δύο νυμφίους, ὧν αἱ χεῖραι ἀσυνειδήτως ἐν ὑπερτάτῃ χαρᾷ συνθλίβονται ἰσχυρῶς. Ὁ Τσάρεβιτς καὶ ὁ πρίγκιψ Ἑρζόκος τῆς Πρωσίας πλησιάζουσι καὶ ἐμπιγνύντες εἰς αὐτὰ ἀργυρᾶς περόνας τὰ συκρατοῦσιν ἄνωθεν τῶν κεφαλῶν τῶν νυμφίων. Ὁ Τσάρεβιτς ἄνωθεν τῆς τοῦ Διαδόχου, ὁ πρίγκιψ Ἑρζόκος ἄνωθεν τῆς γλυκυτάτης ἀδελφῆς του. Καὶ ἡ νευρική ταραχὴ καὶ συγκίνησις ἀμφοτέρων τοὺς κάμνει νὰ τρέμωσιν αἱ χεῖρες τῶν. –Γιὰ ἰδέε, λέγει τις, πῶς τρέμουν τὰ χέρια τῶν! –Εἶναι βαρεῖα, ἀπαντᾷ φουστανελοφορῶν ἐνθουσιώδης δήμαρχος, ἔχουν μέσα τὴν Κρήτην καὶ τὴν Μακεδονίαν!» (εφημ. *Ἀκρόπολις*, αριθ. φύλλου 2670, 16.10.1889, 2).

⁴⁵ «Πρὸ εἴκοσι πέντε χρόνων», *Παναθήναια* 15.10.1914, 199.

Δεν γνωρίζουμε πότε ακριβῶς ο Diehl εξέτασε ξανά τον λίθο, αλλά αυτό έγινε μετά από πιέσεις διαφόρων προσώπων, από τους οποίους ο Λάμπρος θυμάται μόνο τον δημοσιογράφο και θεατρικό συγγραφέα Δημήτριο Κορομηλά⁴⁶. Το ενδιαφέρον του τελευταίου προκαλείται από το γεγονός ότι είναι ο εκδότης της *Ἐφημερίδος*, της πρώτης που αναφέρθηκε στο κείμενο του Diehl και δημοσίευσε αργότερα το κείμενο του Καλογερά για τον λίθο, και συνεπώς η αναφορά του Λάμπρου σ' αυτόν ίσως να μην έγινε τυχαία. Εξάλλου, πρώτη η *Ἐφημερίς* είχε συνδέσει τη γνησιότητα του κειμένου της πρώτης επιγραφῆς με την ὑπαρξη της δεύτερης⁴⁷.

Η νέα θέση του Diehl, μαζί με την αρχική του στο *BCH*, συμπεριλήφθηκε στο Appendix IV της μονογραφίας του Paris για τις ανασκαφές στην Ελάτεια, που δημοσιεύθηκε το 1892⁴⁸. Ο Diehl δεν κατόρθωσε να ανακαλύψει πάλι το χάραγμα «στον σκοτεινό πρόδομο», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, της Γοργοπηκῆς, και ανασκεύασε υιοθετώντας τη βολική για τον ίδιο και για όλους υπόθεση του Νικηφόρου Καλογερά περί απόξεσης της επιγραφῆς, ὅχι βέβαια από τους «ἐπιτετραμμένους τὴν τοῦ μνημείου τήρησιν», αλλά «ὑπὸ τοῦ σχολίου κατὰ τὴν εἰς Ἀθήνας ἐξ Ἑλατείας μετακόμισιν τοῦ λίθου». Προσθέτει ὁμως καὶ τὸ ἐξῆς καταπληκτικὸ (μετάφραση Σπ. Λάμπρου): «Τὸ κατ' ἐμὲ δὲ, ἐπειδὴ ἤκιστα προσήκει μοι νὰ φανῶ ἐπινοῶν ἅγια λείψανα, ἔτι δ' ὀλιγώτερον ἐπιγραφάς, ἀξίῳ νὰ θεωρηθῶσιν ὡς μὴ λεχθέντα ὅσα εἶπον περὶ τοῦ χαράγματος τοῦ Ἄντωνίνου. Ἐξετάζων μετ' ἐπιστάσεως τὸν ἐξ Ἑλατείας λίθον, ἐπίστευσα, ὅτι διέγωνν σαφῶς τὰ γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς καὶ ἀνέγραψα εἰλικρινῶς ὅ,τι εἶχον πιστεύσει ὅτι εἶδον. Ἄν δὲ ἠπατήθην, καίτοι θὰ ἦτο λίαν παράδοξος παράκρουσις τοιοῦτου εἶδους, τοῦτο τοῦλάχιστον διακαῶς ἐπιθυμῶ, μηδένα νὰ παραγάγῃ εἰς πλάνην· μὴ δυνάμενος δὲ νὰ παράσχῃ ἀπόδειξιν τυπικὴν, προτιμῶ μέχρι νεωτέρας ἀποδείξεως νὰποδειχθῶ, ὅτι εἶδον κακῶς».

⁴⁶ Λάμπρος, «Ὁ ἐξ Ἑλατείας λίθος», ὁ.π. (υποσημ. 1), 180.

⁴⁷ «Ἡ κυρία ἐπὶ τοῦ λίθου ἐπιγραφῆ, ἐξ ἧς δηλοῦται ἡ ἀπὸ Κανᾶ καταγωγὴ αὐτοῦ, ἠδύνατο νὰ ἐκληφθῆ ἄλλως ὑποβολμαία, χαρᾶθεῖσα ὁμως ἐν ἀρχαίοις πάντως χρόνοις, ὡς ἅπασαι ὅσαι φέρονται παραπλήσια πρὸς πιστοποιήσιν ἐπὶ ἄλλων σωζομένων χριστιανικῶν μνημείων. Ἀλλὰ συμπίπτουσα μετὰ τῆς φερούσης τὸ τοῦ Ἄντωνίνου ὄνομα προσκτᾶται καὶ αὐτὴ κῆρος δυσᾶμφισβήτητον» (εφημ. *Ἐφημερίς*, αριθ. φύλλου 45, 14.2.1885, 2).

⁴⁸ Paris, *Élatée*, ὁ.π. (υποσημ. 2), 58, 299-312, ἰδιαίτ. 311-312.

Είναι αν μη τι άλλο παράδοξο πως ένας διαπρεπής βυζαντινολόγος, έστω και κάτω από αφόρητες πιέσεις και εμπαιθείς διαψεύσεις της ανακαλύψεως, όπως αναφέρει, αναγκάστηκε να παραδεχτεί ότι δεν είδε την επιγραφή που δημοσίευσε. Τέλος, αναγνωρίζει και ο ίδιος ότι «εκλείποντος του χαράγματος, συνεκλείπει, τὸ ὁμολογῶ, ἡ ἀναμφήριστος βεβαιότης περὶ τῆς προελεύσεως τοῦ μνημείου» (μετάφραση Σπ. Λάμπρου). Το επίμετρο αυτό του Diehl μόνο ως μια ιδιότυπη δήλωση επιστημονικής μετανοίας μπορεί να εκληφθεί.

Η επαναφορά του θέματος από τον Λάμπρο

Ο Λάμπρος, μετά την αναφορά της 11ης Μαΐου, δεν ασχολήθηκε ξανά με το θέμα⁴⁹. Λίγα χρόνια μετά την υπαναχώρηση του Diehl θα κάνει, στην *Ιστορία της Ελλάδος*, μια σύντομη και αχρωμάτιστη αναφορά στον λίθο της Ελάτειας, στην οποία θα ερμηνεύσει τα «Παλαιστινιακά ἀναμνηστικά» της περιοχής γύρω από την Ελάτεια ως αποτέλεσμα ανταγωνισμού προς την μονή του Οσίου Λουκά⁵⁰, ερμηνεία που θα υποβαθμίσει σε απλή εικασία αργότερα.

Όπως αναφέρθηκε και στην εισαγωγή, ο Λάμπρος επανήλθε με εκτενή πραγμάτευση του θέματος στον *Νέο Ελληνομνημόνα* του 1904, όπου συμπεριέλαβε αυτούσιο το κείμενο της έκθεσής του προς το Υπουργείο, το κείμενό του στην *Ιστορία της Ελλάδος*, τμήμα του κειμένου Καλογερά και την ομολογία του Diehl. Εδώ ο Λάμπρος δεν άφησε τίποτε αναπάντητο. Η μελέτη του ισορροπεί μεταξύ επιστημονικής έρευνας και ακαδημαϊκής αβρότητας. Αν και πουθενά δεν μιλά ρητά για επινόηση της επιγραφής και προσπάθεια συγκάλυψης, τέσσερα σημεία του κειμένου είναι κάτι παραπάνω από εύλωττα: α) «Τάμυδρὰ γραμμμάτων ἔχνη, περὶ ὧν ποιεῖται λόγον ὁ μακαρίτης Καλογεράς, ἐνόμισεν ὅτι διέγνω πάντως

μετὰ νέαν τοῦ λίθου ἐξέτασιν ἐν Ἀθήναις καὶ μετὰ τὴν 5 Μαΐου, διότι ἐν Ἐλατεία μετ' ἐμοῦ συνεξετάσας ἐπανειλημμένως τὸν λίθον διὰ τε γυμνῶν ὀφθαλμῶν καὶ μετὰ φακοῦ οὐδὲν εἶχεν ἴδει· διὸ καὶ συνυπέγραψε ἄνευ ἐνστάσεως οὐδεμίας τὴν ἀνωτέρω ἔκθεσιν, ἐν ἧ ῥητῶς λέγεται, ὅτι οὐδὲν διεσώθη, ἐπὶ τοῦ λίθου ἔχνος τοῦ μικροῦ χαράγματος»⁵¹. β) «Ἡ δευτερολογία τοῦ κ. Diehl εἶνε οὕτως εὐθαρσῆς καὶ εἰλικρινῆς, ὥστε δὲν ἔχω τὸ θάρρος νὰ εἶπω αὐτὴν παλινωδίαν»· γ) «Τὰ προστεθέντα δ' ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὴν ὁμολογίαν τῆς πλάνης θέτουσι τὸ περὶ τοῦ ἀπὸ Κανᾶ τῆς Γαλιλαίας λίθου ζήτημα εἰς τὴν προσήκουσαν θέσιν αὐτὴν ἐκείνην ἣν καὶ γῶ εἶχον δηλώσει περίπου διὰ τῶν γραφέντων ἐν τῷ Athenaeum. Καὶ φανερόν μὲν εἶνε, ὅτι ἔχομεν πρὸ ἡμῶν λίθον νομιζόμενον ὡς ὄντα τὸν αὐτὸν, ὅπου τὸ ὕδωρ (erratum λίθον) οἶνον ἐποίησεν ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς, ἡ τοῦλάχιστον ἐξ οἴου· δήποτε λόγου παρουσιαζόμενον ὡς τοιοῦτον»⁵²· και καταλήγει: δ) «ὥστε λίαν ἀμφίβολον εἶνε, ἂν τὰ κατὰ τὸν ἀπὸ Κανᾶ λίθον δυνηθῶσι ποτε νὰ εἰσέλθωσιν εἰς τὴν ὁδὸν τῆς βεβαιότητος, ἐγκαταλιμπανομένου τοῦ σταδίου τῶν εὐφυῶν συνδυασμῶν καὶ τολμηρῶν εἰκασιῶν»⁵³.

Στα δύο πρώτα είναι σαφής η ενόχλησή του από τον τρόπο που οι Diehl και Καλογεράς χειρίστηκαν το θέμα, αλλά και εδραιωμένη η επιθυμία του να δικαιολογήσει τόσο την προσέγγισή τους όσο και τις υπαναχωρήσεις τους. Γι' αυτό τονίζει ότι τα περι εμπάθειας που αναφέρει ο Diehl, δεν αναφέρονται σ' αυτόν αλλά σε επιθέσεις –αγνώστων στον Λάμπρο– λογίων της Εσπερίας⁵⁴. Στα άλλα δύο αποσπάσματα διακρίνουμε

⁴⁹ Λάμπρος, «Ο ἐξ Ἐλατείας λίθος», ὅ.π. (υποσημ. 1), 180 σημ. 1.

⁵² Ὁ.π., 182-183.

⁵³ Ὁ.π., 185.

⁵⁴ Στη βιβλιογραφία δεν υπάρχει κάτι σχετικό. Γενικότερα, πάντως, από τους προτεσταντικούς κύκλους υπήρχε αυτήν την περίοδο μια αρνητική κριτική προς την Ανατολική Εκκλησία «ως δεισιδαιμονίας κεκαλυμμένην» λόγω των θαυμάτων και των ιερών κειμηλίων, βλ. Ε. Κοντογιώργη, «Η προσέγγιση της Αγγλικανικής με την Ελληνική Ανατολική Εκκλησία κατά την περίοδο του Βουλγαρικού ζητήματος: Η συμβολή του Αρχιεπισκόπου Σύρου και Τήνου Αλέξανδρου Λυκούργου», *Νεοελληνικά Ιστορικά* 1 (2008), 93. Ε. Kontogiorgi, «Religious Innovation or Political Strategy? The Rapprochements of Archbishop of Syros, Alexandros Lykourgos (1827-1875), towards the Anglican Church», T. S. Willert – L. Molokotos-Liederman (επιμ.), *Innovation in the Orthodox Christian Tradition? The Question of Change in the Greek Orthodox Thought and Practice*, Farnham 2012, 91-92.

⁴⁹ Μετά την παραίτησή του από το Υπουργείο, τον Απρίλιο του 1885, ιδιώτευε και δίδασκε αμισθί ως υπηγητής Ελληνική Ιστορία και Παλαιογραφία [Σκιάς, *Σπυρίδων Π. Λάμπρος*, ὅ.π. (υποσημ. 15), 18] μέχρι την εκλογή του στη θέση της Αρχαίας Ιστορίας το 1886. Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση*, ὅ.π. (υποσημ. 15), 188-189.

⁵⁰ Σ. Λάμπρος, *Ιστορία τῆς Ελλάδος μετ' εἰκόνων ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, Αθήνα 1898, 372-373.

την προσπάθειά του να φέρει ξανά το θέμα του λίθου από το επίπεδο της θρησκοληψίας σ' αυτό της επιστήμης, γι' αυτό εξάλλου ασχολείται με το θέμα στον πρώτο τόμο του *Νέου Ελληνομνήμονα*, που ο ίδιος εξέδιδε⁵⁵. Το τρίτο δίνει απάντηση γιατί μετά το κείμενο στο *Athenaeum* και την υπαναχώρηση του Diehl στο *Élatée*, που γράφτηκαν στην αγγλική και τη γαλλική, έρχεται να ξανανοίξει το θέμα 19 χρόνια μετά την εύρεση του λίθου: γιατί ακόμη και το 1904 νόμιζαν ότι είχαν μπροστά τους αυτόν τον ίδιο το λίθο, «όπου τὸ ὕδωρ οἶνον ἐποίησεν ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός».

Αφήνοντας κατά μέρος το θέμα της ύπαρξης της δεύτερης επιγραφής, ο εντοπισμός μιας βασιλικής οικοδομημένης στον σηκό του ναού του Ασκληπιού έχει ιδιαίτερη σημασία για την παλαιοχριστιανική περίοδο της Ελλάδας. Η πρώτη επιγραφή, είτε χρονολογηθεί στον 5ο αι. π.Χ., όπως πίστευε ο Λάμπρος, είτε στον 6ο-7ο αι., κατά τον Καλογερά και τη σύγχρονη βιβλιογραφία (βλ. αμέσως παρακάτω), και η παρατήρηση του Dörpfeld για ύπαρξη παλαιότερης φάσης του μνημείου συνδέουν την οικοδόμηση της πρώτης φάσης της Μεγάλης Παναγιάς με την αναφορά επισκόπων Ελατείας το 347 και 457 μ.Χ. καθώς και με τη μετατροπή του ιερού της Αθηνάς Κραναίας σε χώρο χριστιανικής λατρείας, όπως προκύπτει από την εύρεση χριστιανικών λύχνων του 5ου αι. μ.Χ.⁵⁶ Η συνέχεια της χρήσης της εκκλησίας μέχρι τη Φραγκοκρατία επιβεβαιώνεται από την εύρεση του νομισματικού θησαυρού.

Η τύχη του λίθου και του Λάμπρου

Ο λίθος μετά το άρθρο του Λάμπρου «χάθηκε» από τη βιβλιογραφία (πλην μιας αναφοράς του Bellarmino Bagatti⁵⁷), μέχρι το 1978, οπότε η Margherita Guarducci τον συμπεριέλαβε στον τέταρτο τόμο της *Epigrafia greca*⁵⁸,

⁵⁵ Εμπνευσμένο από τον *Ελληνομνήμονα* που εξέδιδε ο ανάδοχος του Ανδρέας Μουστοξίδης στα Επτάνησα.

⁵⁶ J. Koder, Fr. Hild, *TIB* 1, Βιέννη 1976, 153-154. Γ. Α. Ζάχος, Σ. Δημάκη, «Ελλάεια (Φωκίς) – Ιερό Αθηνάς Κραναίας: το αρχείο του Κοινού των Φωκίων», *ΑΕΘΣΕ*, 1, Βόλος 2006, 879 σημ. 67. Ζάχος, *Ελλάεια*, ό.π. (υποσημ. 25), 132.

⁵⁷ B. Bagatti, «Eulogie Palestines», *OCP* 15 (1949), 157, αριθ. 75.

⁵⁸ M. Guarducci, *Epigrafia greca*, IV, *Epigrafi sacre pagane e cristiane*, Ρώμη 1978, 350-354.

ενώ μία ακόμη αναφορά έκανε ο Danilo Mazzoleni στο 12ο Συνέδριο της *Archeologia Cristiana*⁵⁹.

Όπως υποστηρίζουν οι Guarducci και Mazzoleni, η επιγραφή –η μόνη που όπως φαίνεται υπήρχε– αναφερόταν όχι στον φορέα αλλά στον μικρό λίθο που υπήρχε κάποτε στην κοιλότητα στο κέντρο του σταυρού (Εικ. 3). Εκείνος ήταν ο λίθος από την Κανά της Γαλιλαίας, όπου «τὸ ὕδωρ οἶνον ἐποίησεν ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός»⁶⁰.

Τον λίθο εξέτασε ο υπογράφων το 2014 και τελευταίος ο επιγραφικός Denis Rousset το 2016, εν όψει της επανέκδοσης του corpus των επιγραφών της Φωκίδας στο *Inscriptiones Graecae*. Και στις δύο περιπτώσεις δεν εντοπίστηκαν ίχνη της δεύτερης επιγραφής. Από την εξέταση του 2014 προέρχεται και η περιγραφή του λίθου στο Παράρτημα.

Ο Σπυρίδων Λάμπρος θα οριστεί από τον βασιλιά Κωνσταντίνο υπηρεσιακός πρωθυπουργός (27 Σεπτεμβρίου 1916 – 21 Απριλίου 1917) στη χειρότερη περίοδο του Εθνικού Διχασμού και η κυβέρνηση του θα χρεωθεί τα Νοεμβριανά και τη Μάχη των Αθηνών⁶¹. Για τον λόγο αυτό θα εξοριστεί το 1918 από την κυβέρνηση Βενιζέλου και η περιουσία του θα δημευθεί. Όντας βαριά άρρωστος του επετράπη να επιστρέψει στην Αθήνα, όπου τέθηκε σε κατ' οίκον περιορισμό με αστυνομική επιτήρηση μέχρι τον θάνατό του, το 1919. Πρόλαβε να δημοσιεύσει 479 έργα (280 δημοσιεύθηκαν μετά θάνατον από τα κατάλοιπά του)⁶² και

⁵⁹ D. Mazzoleni, «Iscrizioni nei luoghi di pellegrinaggio», *Akten des XII Internationalen Kongress für christliche Archäologie*, Münster 1995, 305-306. *SEG* 46 (1996), 529. Συμπεριελήφθη, επίσης, στον κατάλογο του W. Caraher, *Church, Society, and the Sacred in Early Christian Greece*, PhD dissertation, Ohio State Univ., 2003, 330, αριθ. 42. Κατά τον J. P. Jones, «Procopius of Gaza and the Water of the Holy City», *GRBS* 47 (2007), 462, κάποιος Ελατεύς έφερε τον λίθο από την Παλαιστίνη πιθανώς τον 7ο αι. μ.Χ.

⁶⁰ Η Guarducci προσθέτει ότι στην έκθεση του Βυζαντινού Μουσείου υπήρχε μία λεζάντα με την ίδια ερμηνεία [*Epigrafia greca*, ό.π. (υποσημ. 58) 353 σημ. 3] –μια ενδιαφέρουσα πληροφορία, αφού ούτε ο Λάμπρος, ο τελευταίος που είχε ασχοληθεί με το θέμα, είχε κάνει τέτοια σκέψη.

⁶¹ Γ. Μουρέλος, *Τα “Νοεμβριανά” του 1916*, Αθήνα 2007.

⁶² *NE* 14 (1917/1920), 113-260. Μπαλάνος, «Σπυρίδων Π. Λάμπρος», ό.π. (υποσημ. 14), 14-30. F.-E. Gazi, *Spyridon Lambros (1851-1919): “scientific” History in National Perspective in Nineteenth-century Greece*, PhD thesis, EUI Florence, 1997. Φ. Γαζή, «Μια ρομαντική ιστορική επιστήμη. Η περίπτωση του Σπυρίδων

να συντάξει τον οργανισμό της Ακαδημίας Αθηνών (1904)⁶³. Κατά την κηδεία του «ουδέμια τιμή άπενεμήθη εις τόν νεκρόν του ύπό τοϋ Κράτους οϋδ' ύπό τοϋ Πανεπιστημίου»⁶⁴.

Ο λίθος από την Κανά της Γαλιλαίας μεταφέρθηκε τον Ιανουάριο του 1940 από τον καθεδρικό ναό στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών μετά από αίτημα του Γεωργίου Σωτηρίου, ο οποίος, αν και αναφέρει τη σχέση του λίθου με το θαύμα της Κανά, συναρτά τη σπουδαιότητά του –από άποψη επιστημονική– με «τὰς βυζαντινὰς παραδόσεις περὶ τῶν Ἁγίων Τόπων καὶ μὲ τὴν συνήθεια τῶν παλαιῶν προσκυνητῶν νὰ μεταφέρουν καὶ νὰ διασκορπίζουσι ἐς τὰς ἐπαρχίας των παλαιστινιακὰ ἐνθυμήματα».⁶⁵ Σήμερα ο λίθος δεν εκτίθεται παρά μόνο στις καιρικές συνθήκες στον πίσω αύλειο χώρο του μουσείου και η έκκληση να τοποθετηθεί σε «τόπον ἀντάξιον... τῆς σπουδαιότητός του» παραμένει επίκαιρη.

Επίλογος

Η στάση των προσώπων και των θεσμών (Υπουργείο, παλάτι) στην υπόθεση του «λίθου από την Κανά της Γαλιλαίας» δεν είναι άσχετη με τις ιδεολογικές και πολιτικές εξελίξεις της περιόδου. Θα ήταν ελκυστικό να συνδέσει κανείς τη στάση του Diehl και του Dörpfeld με τη γενικότερη πολιτική των δύο μεγάλων Αρχαιολογικών Σχολών (Γαλλικής και Γερμανικής) στην

Ελλάδα, τη στενή τους σχέση με το παλάτι και τις ελληνικές κυβερνήσεις. Ωστόσο, δεν υπάρχουν τέτοιες ενδείξεις και μάλλον θα πρέπει να δούμε προσωπικά κίνητρα πίσω από τη στάση τους: για τον πρώτο ήταν ευκαιρία να συνδέσει το όνομά του με ένα μοναδικό μνημείο της χριστιανοσύνης και για τον δεύτερο να μη διαταράξει τις καλές σχέσεις του με τον βασιλικό οίκο. Εξάλλου, ο Dörpfeld δύο χρόνια αργότερα θα γίνει διευθυντής του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου και η βασιλική οικογένεια συμμετείχε στις εκδηλώσεις του Ινστιτούτου και της Γερμανικής Σχολής που ίδρυσε ο ίδιος, όπως και γενικά στις εκδηλώσεις των ξένων Αρχαιολογικών Σχολών. Πέραν, όμως, των εθιμοτυπικών σχέσεων, φαίνεται ότι είχε και προσωπικές σχέσεις, αφού τον Αύγουστο και τον Σεπτέμβριο του 1883, όταν έλειπε στην Κωνσταντινούπολη, η σύζυγός του Anne, έγκυος στην κόρη τους Else, αλλά και ο ίδιος, όταν επέστρεψε τον Οκτώβριο, διέμειναν στο βασιλικό κτήμα στο Τατόι⁶⁶, ενώ το 1884 ο Σλήμαν τον συγχάριζε που ανέλαβε την οικοδόμηση του νέου βασιλικού παλατιού στην Αθήνα⁶⁷. Πάντως, η αποστολή στην Ελάτεια δεν βρήκε χώρο στο ημερολόγιό του.

Αντιθέτως, η εκ των υστέρων διαφοροποίηση του Καλογερά, το άρθρο του Λάμπρου και η εκμετάλλευση του ευρήματος από το παλάτι μάς επιτρέπουν να εντάξουμε την περίπτωση του «λίθου από την Κανά της Γαλιλαίας» σε δύο πλαίσια, άμεσα συνδεόμενα μεταξύ τους: α) στο πλαίσιο της ιδεολογικής διαμάχης για

νος Λάμπρου (1851-1919)», *Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας. Ιστοριογραφία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας (1833-2002)*, Α΄, Αθήνα 2004, 195-213. M. Karasarinis, *Spectres of the past: a comparative study of the role of historiography and cultural memory in the development of nationalism in modern Scotland and Greece*, PhD thesis, Univ. of Glasgow, 2001, 249 κ.εξ. ιδιαίτ. 249-250. Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση*, ό.π. (υποσημ. 15), 191.

⁶³ Ε. Μπελιά, «Η Ακαδημία Αθηνών κατά την πρώτη δεκαετία της ζωής της», Τ. Σακελλαρόπουλος – Α. Βατσάκη (επιστ. επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος και πολιτιστική πολιτική*, Αθήνα – Χανιά 2012, 32-33.

⁶⁴ Μπαλάνος, «Σπυρίδων Π. Λάμπρος», ό.π. (υποσημ. 14), 31.

⁶⁵ Ο Σωτηρίου ξητά με το BM 1629/22-12-39 έγγραφό του τη συνδρομή του Υπουργείου, ώστε να γίνει η μεταφορά από τα συνεργεία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Η εντολή δόθηκε με την ΥΠ 131525/21/8-1-1940 και δύο ημέρες αργότερα ο λίθος έφτασε στο Μουσείο και τοποθετήθηκε στο τμήμα των επιγραφών (BM 1635/10-1-1940).

⁶⁶ Στη δημοσίευση του ημερολογίου του αναφέρεται απλά ότι η Anne έμεινε στους Petersen στο Τατόι, χωρίς άλλες διευκρινίσεις, Kl. Goebel – Ch. Giannopoulou (επιμ.), *W. Dörpfeld, Daten meines Lebens – Σταθμοί της ζωής μου*, Πάτρα 2010, 201. Στο χειρόγραφο όμως του Dörpfeld (σ. 30) αναφέρεται ρητά ότι έμεινε με την οικογένεια του πάστορα Petersen (ο Waldermar Petersen ήταν βιβλιοθηκάριος και Oberhofprediger, δηλαδή ανώτερος ιερέας της Βασιλικής Αυλής) στο βασιλικό κτήμα του έλληνα βασιλιά (πρόκειται για την οικία που υπήρχε πριν από την κατασκευή του θερινού ανακτόρου).

⁶⁷ «Den nun in Athen zu bauenden neuen königl. Palast könnte man unmöglich besseren Händen anvertrauen als ihringen», Kennel «... daß es keinen» (ό.π. υποσημ. 13) 275, σημ 68 (BBB 40, leaf 199, 9-8-1884). Πέραν της αναφοράς του Σλήμαν, δεν υπάρχει κανένα άλλο στοιχείο για την εμπλοκή του Dörpfeld στην κατασκευή του θερινού ανακτόρου ή στις επισκευές του χειμερινού (σημερινή Βουλή) από την καταστροφή που προκάλεσε η πυρκαγιά της 24ης Ιουλίου 1884. Προφανώς ήταν μια επιθυμία του παλατιού, που για κάποιον άγνωστο λόγο δεν υλοποιήθηκε.

τη μορφή ένταξης του Βυζαντίου στην Εθνική Ιστορία μεταξύ της Εκκλησίας και των ιστορικών της περιόδου, και β) στο πλαίσιο του αλυτρωτικού μεγαλοϊδεατισμού.

Στην πρώτη περίπτωση μπορεί να διακρίνει κανείς τον ανταγωνισμό μεταξύ της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, που ίδρυσε ο Λαμπάκης και επίτιμο μέλος της ήταν ο καθηγητής του στη Θεολογική Νικηφόρος Καλογεράς⁶⁸, και της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, του Λάμπρου, όπως και τις διαφορετικές προσεγγίσεις των ιδρυτών της για τα έργα της βυζαντινής τέχνης⁶⁹. Για τους πρώτους έπρεπε να διαφυλαχθούν ως κειμήλια της χριστιανικής λατρείας (όπως γινόταν ακόμη και με σύγχρονα φιαλίδια με νερό του Ιορδάνη), ενώ για τους δεύτερους ως μνημεία εθνικής ιστορίας. Αν και η Εθνολογική Εταιρεία αποκαλεί επίσης τα αντικείμενα της συλλογής της «άχραντο θησαυρό», «Άγια της Φυλής» και «Άγια των Αγίων», αυτά σχετίζονται με τον Ιερό Αγώνα του Έθνους και όχι με τη λατρεία, και σκοπός της συλλογής τους ήταν η γεφύρωση της απόστασης μεταξύ της αρχαιότητας και της Επανάστασης. Τον ίδιο σκοπό, δηλαδή να καταδείξει την αδιάσπαστη συνέχεια της ιστορίας του Έθνους «πρὸς δόξαν τῆς τε Ἐκκλησίας καὶ τῆς Πατρίδος» είχε και η Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία, αλλά μέσα από την ιστορία και τη λατρεία της Εκκλησίας, που έπρεπε να ανασταθεί μέχρι την εποχή της Αρχαίας Εκκλησίας (εξ ου και η κατασκευή ομοιωμάτων βασιανισμού των πρώτων χριστιανών)⁷⁰. Ο λίθος, λοιπόν, από την Κανά της

Γαλιλαίας ήταν η ευκαιρία να συνδεθεί η σύγχρονη ιστορία της Εκκλησίας όχι απλά με την Πρώτη Εκκλησία αλλά με τον ίδιο τον ιδρυτή της.

Στη δεύτερη περίπτωση, ο αλυτρωτικός μεγαλοϊδεατισμός που εμφανίστηκε την εποχή του Όθωνα⁷¹, συνεχίστηκε επί Γεωργίου Α΄⁷², με την προσπάθεια εκμετάλλευσης από το παλάτι ενός συλλογικού μεσσιανικού συναισθήματος με επίκεντρο τον διάδοχο Κωνσταντίνο, ως εκείνον που θα πραγματοποιήσει, ως θεία επιταγή, τους πόθους του «περιούσιου» Έθνους (την απελευθέρωση της Κωνσταντινούπολης και την άνοδο στον «θρόνο των Κωνσταντίνων»). Η προσπάθεια αυτή ξεκίνησε ήδη από την πρώτη ημέρα της γέννησής του (21 Ιουλίου 1868) με την διά βοής ονοματοδοσία του και θα τελειώσει στις 29 Αυγούστου 1922. Η δημοσίευση του Diehl ήρθε την κατάλληλη εποχή για να προστεθεί ένας ακόμη λίθος σε αυτό το μεσσιανικό οικοδόμημα.

Η αποστολή στην Ελάτεια μπορεί να διατάχθηκε από το Υπουργείο, αλλά πίσω από αυτή, πίσω από την αποσιώπηση της αναφοράς Λάμπρου – Καλογερά από την ηγεσία του, πίσω από το άρθρο του Καλογερά στην *Εφημερίδα* και τη σιωπή του Λάμπρου για 19 χρόνια θα πρέπει να διακρίνουμε την παρέμβαση του παλατιού. Η αιτία αυτής της παρέμβασης, την εποχή της εύρεσης του λίθου και της μεταφοράς του στην Αθήνα, ήταν –όπως γνωρίζουμε από το κείμενο του Λάμπρου– η θρησκευτικότητα της βασίλισσας Όλγας και το ενδιαφέρον της για θρησκευτικά κειμήλια από την Παλαιστίνη, σε μια εποχή που μετά από δεκαε-

⁶⁸ Πρβλ. «Γενικά Συνελεύσεις», ΔΧΑΕ, περ. Α΄, Β΄ (1892-1894), 101. Χαρακτηριστικό της σχέσης των δύο αντρών είναι ότι ο Καλογεράς συμπεριέλαβε στη διαθήκη του τον *παλαιόν του μαθητήν*, στον οποίο άφησε «τὴν ἐξ ἕνδεκα τόμων συγκεμένην καθολικὴν ἐγκυκλοπαιδεία τῆς Θεολογίας» (Διαθήκη Νικηφόρου του Καλογερά Αρχιεπισκόπου, εφημ. *Τὸ Ἄστυ*, αριθ. φύλλου 2136, 30.10.1896).

⁶⁹ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Ανδρέας Σκιάς, μαθητής του Λάμπρου, απορρίπτει την υποψηφιότητα Λαμπάκη για την έδρα της Βυζαντινής Τέχνης και Αρχαιολογίας το 1912, επειδή ο τελευταίος εξέταζε τα θέματα περισσότερο ως θεολόγος παρά ως ιστορικός, και εξέφραζε κρίσεις ασυμβίβαστες προς την επιστημονική κριτική [Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση*, ό.π. (υποσημ. 15), 339].

⁷⁰ Τ. Λάππας, *Τα 100 χρόνια της Ιστορικής-Εθνολογικής Εταιρείας και του μουσείου της 1882-1982*, Αθήνα 1982. Ο. Γκοράτζιου,

«Από την Ιστορία του Βυζαντινού Μουσείου», *Μνήμων* 11 (1987), 59-68. Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση*, ό.π. (υποσημ. 15), 221-222. Α. Γκαζή, «Εθνικά μουσεία στην Ελλάδα: όψεις του εθνικού αφηγήματος», Α. Μπούνια – Α. Γκαζή (επιστ. επιμ.), *Εθνικά Μουσεία στη Νότια Ευρώπη. Ιστορία και προοπτικές*, Αθήνα 2012, 52-53.

⁷¹ Για την προσπάθεια εκμετάλλευσης του θρησκευτικού συναισθήματος προς αυτήν την κατεύθυνση (ιεροποίηση της συλλογικής ταυτότητας) την εποχή του Όθωνα και τις αντιδράσεις που συνάντησε, Θ. Σταθοπούλου, *Το κίνημα του Παπουλάκου: Οι πολιτικές, κοινωνικές και θρησκευτικές διαστάσεις του* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1991, ιδιαίτ. 233, 246-260, 271-273.

⁷² Ενδεικτικά, Ε. Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα: Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1988, ιδιαίτ. 273-286.

τή διακοπή η ρωσική επιρροή είχε επανακάμψει στο Πατριαρχείο Ιεροσολύμων επί πατριάρχου Νικοδήμου (1883-1890), όπως επίσης και η διαπλοκή της Αυλής με την εκκλησιαστική ιεραρχία⁷³. Ωστόσο, λίγα χρόνια αργότερα η επιθυμία του παλατιού να παραμείνει το εύρημα της Ελάτειας ως ένα ιερό κειμήλιο, όπως το είχαν αναδείξει ο Diehl και ο Καλογεράς, θα πρέπει να συσχετιστεί με ένα σαφώς σημαντικότερο σκοπό.

Για το παλάτι ο λίθος ήταν μιας πρώτης τάξεως ευκαιρία ο πρώτος βασιλεύς του νέου ελληνικού κράτους

⁷³ Δ. Σταματόπουλος, «Νικόδημος Ιεροσολύμων», *Encyclopaedia of the Hellenic World, Constantinople*, <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=5554>. Βλ. επίσης την ανάμειξη όχι μόνο της Ρωσίας αλλά και της Εκκλησίας της Ελλάδος στα εσωτερικά του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων με αφορμή τη στάση του Κυρίλλου Β΄ στο θέμα της απόσχισης της Βουλγαρικής Εκκλησίας το 1872. Την ίδια εποχή (1873-1874) το παλάτι προσπάθησε ανεπιτυχώς να επιβάλει ως προκαθήμενο της Ελλαδικής Εκκλησίας τον φιλορώσο Αντώνιο Χαριάτη, βλ. Ε. Κοντογιώργη – Φ. Ασημακοπούλου, *Αρχείο Αλεξάνδρου Λυκούργου (1827-1875) Αρχιεπισκόπου Σύρου και Τήνου*, Α΄, Αθήνα 2014, 75-102. Α. Χατζηγιάννου, *Ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Κύριλλος Β΄ (1845-1872)*, (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2016.

που γεννήθηκε σε ελληνικό έδαφος και βαπτίστηκε ορθόδοξος με νερό από τον Ιορδάνη ποταμό, να συνδέσει τον γάμο του με ένα χριστιανικό μνημείο που αντλούσε την ιερότητά του απευθείας από τον ίδιο τον Ιησού Χριστό, το οποίο θα επιβεβαίωνε προφητείες αιώνων, όπως δηλώνει με τους στίχους του και ο Αχιλλέας Παράσχος: «Γιατί τὴν ὥρα πούβαλες στεφάνι στὴ Σοφία / Ἄρραβωνιάζουσον κρυφὰ τὴν ἄλλη... τὴν Ἁγία» (την Αγία Σοφία στην Κωνσταντινούπολη)⁷⁴. Το ειρωνικό στοιχείο αυτής της ιστορίας είναι ότι όλο αυτό το εγχείρημα κόντεψε να ματαιώσει, παραμένοντας πιστός στις επιστημονικές του αρχές, ο Σπυρίδων Λάμπρος, ο κατ' οίκον διδάσκαλος του Κωνσταντίνου.

⁷⁴ Μ. Χατζόπουλος, «Μεσσιανισμός και Μοναρχία. Σχετικά με τους όρους νομιμοποίησης της δυναστικής εξουσίας στην Ελλάδα τον ύστερο 19ο αιώνα», Π. Κιτρομηλίδης – Μ. Χατζόπουλος (επιστ. επιμ.), *Διακινύσεις του Νεοελληνικού πολιτικού στοχασμού από τον 19ο στον 20ό αιώνα*, [= *Τετράδια Εργασίας* 35 (2014)], 13-45.

Προέλευση εικόνων

Εικ. 1-3: Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Εικ. 4-8: Εθνικό Αρχείο Μνημείων.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1. Περιγραφή του λίθου (Εικ. 1-3)

Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, 4403/2496/Τ1593. Υπογάλανος-φαιός ασβεστόλιθος με λευκές φλέβες. Παραλληλεπίπεδος, σπασμένος στην μπροστινή αριστερή γωνία και την αντίστοιχη πίσω, όπως και στην πίσω δεξιά. Η εμπρόσθια και η άνω πλευρά είναι καλά δουλεμένες, η πίσω και οι δύο πλαϊνές φέρουν μέτρια επεξεργασία, ενώ η κάτω επιφάνεια είναι ξεχοντροπισμένη με χοντρό βελόνι. Στο κάτω μέρος της εμπρόσθιας πλευράς υπάρχει στενή, καλά δουλεμένη διακοσμητική ταινία, σπασμένη στο αριστερό της άκρο. Σ' αυτήν την πλευρά είχε χαραχθεί η μεγάλη επιγραφή και κάτω από αυτήν εγγεγλυμένος σταυρός μήκους

0,24 μ. Στο κέντρο του σταυρού είχε διανοιχθεί οπή διαμέτρου 0,08 μ. Στο πίσω μέρος δημιουργήθηκε πρόχειρα κατασκευασμένη βαθμίδα («ἄκομπος ἐγκοπή»), όταν ο λίθος χρησιμοποιήθηκε ως παραστάδα, σύμφωνα με τον Dörpfeld. Ίχνη κονιάματος σώζονται στην άνω επιφάνεια της πίσω πλευράς με «ταινία χρώματος ἐρυθροῦ ἐπὶ λευκοῦ ἐδάφους» (μετάφραση αναφοράς Dörpfeld). Το κονίαμα αυτό χρησίμευσε για τη στερέωση του λίθου στην εξωτερική όψη της αψίδας του υστεροβυζαντινού ναού. Στο εξέχον τμήμα της πίσω πλευράς υπάρχουν δύο οπές με ίχνη σκουριάς. Οι οπές δεν αναφέρονται στην περιγραφή Dörpfeld. Είναι άτεχνες και μάλλον δημιουργήθηκαν στην προσπάθεια απομάκρυνσης του λίθου από τη Γοργοεπή-

κοο, όπου κάποια στιγμή (μετά τους γάμους του 1889) θα είχε στερεωθεί με σίδερα πιθανότατα όρθιος, δεξιά ή αριστερά της εισόδου, για να είναι εφικτό να τον ασπάζονται οι πιστοί.

Διαστάσεις: Μήκ. 2.315 μ., πλ. 0.687 μ., ύψ. 0.335 μ., ύψ. ταινίας 0.07 μ. πλάτ. ταινίας 0.005 μ., μήκ. σταυρού 0.238 μ., πλ. 0.13 μ., πλ. κεραίας 0.018 μ. κεντρική οπή 0.08 × 0.065 μ., βάθ. 0.015 μ. Επιγραφή: μήκ. 0.125 μ., πλ. 0.20 μ., ύψ. γραμμ. 0.012-0.017 μ., διάστιχο 0.005 μ. Ύψος βαθμ. 0.10 μ., βάθ. 0.015 μ. Διαστάσεις οπών 0.15 × 0.15 μ., βάθ. 0.075 μ. και 0.10 × 0.10 μ. βάθ. 0.10 μ.

Γεώργιος Α. Ζάχος

2. Η αναφορά του W. Dörpfeld (Εικ. 5, 7-8)

ΥΠ 6294/1-6-1885, αρ. 1

Bericht über den im Dimos Elateia gefundenen Stein aus Kana

Im Auftrage des Ministers für Kultus und Unterricht habe ich mich im Freitag den 4/16 April nach Elateia begeben, um den vor Kurzem gefundenen Stein aus Kana von Galiläa vom architectonischen und technischen Standpunkte zu untersuchen. Ich berichte im Nachstehenden über den Thatbestand:

Bei den von Herrn P. Paris im Auftrage der Ecole française unternommenen Arbeiten zur Aufdeckung der antiken Stadt Elateia wurde ½ Stunde von dem Dorf Dragmani ein Bauwerk gefunden, welches sich als byzantinische Kirche der Panhagia herausstellte. Der Grundriß der Kirche läßt sich noch nicht vollkommen bestimmen, weil sie noch nicht ganz ausgegraben und ein Theil schon wieder verschüttet ist. Die aufgedeckten Mauern sind meist Fundamente. Nur an wenigen Stellen sind Theile der oberen Wände mit ihren Wandputz erhalten. Säulen stehen nicht mehr aufrecht, aber mehrere Trommeln uncannelierter Säulen sind innerhalb der Ruine gefunden.

Im östlichen Theile der Kirche, wo Reste einer Thür von 1,65m Breite erhalten sind, lag bei meiner Anwesenheit zwischen anderen Trümmern ein großer Stein, welcher die Inschrift trägt:

† ΟΥΤΟCΕCΤΙΝ
ΟΛΙΘΟCΑΠΟ
ΚΑΝΑΤΗCΓΑ
ΛΙΑΕΑCΟΠΟΥ
ΤΟΥΔΩΡΟΙΝΟΝ
ΕΠΟΙΗCΕΝΟΚC
ΗΜΩΝΓCΧC†

Unter dieser Inschrift ist ein großer Kreuz eingemeiselt. Da der Stein von anderen Blöcken bedeckt, auf dem Fußboden im einem Loche lag, so konnte ich nicht bestimmen, welche Stelle er früher in der Kirche eingenommen hat. Möglicher Weise hat Herr Paris den Stein schon an der selben Stelle gefunden, wo ich ihn sah. So ist aber auch möglich, daß er bei der Ausgrabung irgendwo in der Nähe lag und erst später an seine jetzige Stelle gewälzt worden ist. Ich konnte daher nicht ermitteln, ob die Kirche schon existierte, als der Stein nach Elateia gebracht wurde, oder ob sie erst damals erbaut worden ist. Daß die Kirche in ihrer jetzigen Form ziemlich spät sein muß, ergibt sich aus der Thatsache, daß unmittelbar neben der oben erwähnten Thür ein byzantinisches Kapitell als Baustein in eine Mauer der Kirche verbandt worden ist.

Die Gestalt des Kana-Steines erkennt man aus der beiliegenden Skizze. Sein Material ist ein bläulicher Marmor, welcher dem gewöhnlichen Hymetos-Marmor sehr ähnlich ist. Die Länge des Steines beträgt 2,315m, die Breite 0,655-0,687, und die Dicke 0,335m. Ueber die einzelnen Flächen des Steines ist folgendes zu bemerken:

Die Seite abcd (vergl. die Buchstaben der Skizze) ist vollständig geglättet und zeigt an der Ecke d nach der Lesung von Herrn Diehl die eingeritzte Inschrift:

KAI MOY
THC AN
MHT TΩNI
POC NOY+

welche dieser gewiß vollkommen richtig auf den Reisenden des VI. Jahrhunderts Antonin de Plaisance bezieht.

Die Seite adhe ist ebenfalls geglättet und besitzt an ihrer Unterkante einen erhabenen Streifen von 0,07m Breite, welcher sehr sauber bearbeitet ist. Sie enthält auch die oben angeführte große Inschrift, unter welcher ein 0,24m hohes Kreuz eingearbeitet ist. In der Mitte dieses Kreuzes hat man später ein Loch von 0,08m Durchmesser sehr roh eingehauen.

Βερίχτ αβερ δεν σιν Δομος ελατια
ζεφυνησεν Σθεν aus Kana .

Den Auftrag des Ministers für Kultur und
Unterricht habe ich mich am Samstag von Hanoi
nach Elatia begeben, um den von Karyeris ge-
fundenen Stein aus Kana von Galiläa vom
architektonischen und technischen Standpunkte
zu untersuchen. Ich berichte im Nachstehenden
über den Thatbestand:

Bei den von Herrn P. Paris im Auftrage der
Ecole française unternommenen Arbeiten zur
Aufdeckung der antiken Stadt Elatia wurde in
Kana von dem Dorfe Dragmani ein Baustein
gefunden, welches sich als eine byzantinische Kirche
von Panhagia herausstellte. Der Grundriß der Kirche
läßt sich noch nicht vollkommen bestimmen, weil
sie noch nicht ganz ausgegraben und ein Theil davon
weiter verschüttet ist. Die aufgedeckten Theile
sind meist Fundamente. Nur an wenigen Stellen
sind Theile der oberen Wände mit ihrem Kämpfer
erhalten. Säulen stehen nicht mehr aufrecht,
aber mehrere Stämme unvollendeter Säulen
sind innerhalb der Ruine gefunden.

Der östlichen Theile der Kirche, im Höhe eines
Stein von 1,65m Breite erhalten sind. Die Anwesenheit
zweier oder anderer Thürmner ein

α

Die Seite abcd (vgl. die Skizzen in Skizze) ist
vollständig geglättet und zeigt an der Oberfläche
nach der Richtung von Norden Licht die eingetragte

Inschrift:

KAI	MOY
THC	AN
MHT	TANI
POC	NOY T

welche über große vollkommen richtig auf dem
Hintergrund des 11. Jahrhunderts Anatolien & Kleinasien
bezieht.

Die Seite adhe ist ebenfalls geglättet und an
ihren Unterkante einen erhabenen Streifen
von 6,7cm Breite, welcher sehr sauber bearbeitet ist
die enthält auch die oben angeführte große Inschrift,
unter welcher ein 0,24m hohes Kreuz eingearbeitet
ist. In der Mitte dieses Kreuzes hat man später
ein Loch von 9,00m Durchmesser sehr roh eingehauen.

Die Seite begh war ursprünglich eine vollständig
gleichmäßig sauber bearbeitete Fläche; später hat
man in hoher Höhe einen vertiefen Fals von
9,11m Breite angebracht. In nach späterem Zeit
wurde diese Seite ganz mit einem dicken Kalkputz
überzogen, von welchem jetzt nur dem oberen Ende
(bei cg) noch Reste erhalten sind. Dieser Putz
zeigt einen mit rother Farbe gemalten Streifen
auf weißem Untergrunde.

Die beiden Kränze oben (abfe und degh) sind
nicht so glatt bearbeitet als die beiden unteren
nämlichen Seiten, doch zeigen auch die ziemlich glatt
Oberflächen

γ

große Stein welche die Inschrift trägt:

ΤΟΥΤΟ ΕΣΤΙΝ
Ο ΛΙΘΟΣ ΑΠΟ
ΚΑΝΑ ΤΗΣ ΓΑ
ΛΙΑΣ ΕΣΤΟΥ
ΤΟΥ ΔΩΡΟΝ
ΕΠΟΙΗΣΕΝ Ο Κ
ΗΜΩΝ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Τ

Unter dieser Inschrift ist eine große Kreuz einge-
meißelt. Da der Stein von anderen Blöcken bricht
und der Kreuz in einem Loch lag, so konnte
ich nicht bestimmen, welche Stelle er früher in der
Kirche eingebracht hat. Möglicherweise hat den
Stein schon an derselben Stelle gefunden wor-
den sein. Es ist aber auch möglich, daß er bei
der Reingrabung irgendwo in der Nähe lag und
erst später an seine jetzige Stelle gewälgt worden
ist. Ich konnte daher nicht ermitteln, ob die In-
schrift wirklich, als ein Stein nach Elatia gebracht
wurde, oder ob sie erst damals eingebracht worden
ist. Daß die Kirche in ihrer jetzigen Form ziemlich
spät sein muß, ergibt sich aus der That, daß die
Inschrift neben der sehr erhabenen Schrift
ein byzantinisches Karstell als Baustein in ein
Kreuz eingemeißelt worden ist.

Die Gestalt des Steins erkennt man
aus der beigefügten Skizze. Sein Material ist
ein bläulicher Kalkstein, welcher dem gewöhnlichen
Lykones-Kalkstein sehr ähnlich ist. Die Länge
des Steins beträgt 2,315m, die Breite 965-987,
und die Höhe 1,335m. Ueber die einzelnen Theile
des Steins ist folgendes zu bemerken:

β

Im Gegensatz zu allen anderen Seiten ist die
Unterseite (efgh) vollkommen nach geschliffen
und kann daher niemals sichtbar gewesen sein.

Aus dieser Beschreibung des Steins ergibt sich
daß der Stein anfänglich, als die kleine Inschrift
eingetragte wurde, den Oberstein einer Pforte bildete.
Rechts und links schlossen sich andere Steine an. Nur
die beiden vollkommen geglätteten Seiten, welche
die Inschriften tragen, waren damals sichtbar. Die
große Inschrift war nicht aber noch nicht. Später
erhielt der Stein eine andere Lage, er wurde ein-
gerichtet und als Parastas einer Pforte verwendet.
Die große Inschrift wurde eingehauen, um den
Stein als ein aus Kana stammendes zu kennzeichnen.
Gleichzeitig arbeitete man auf der entgegengesetzten
Seite den runden Fals an. Die Bekleidung des Steins
mit Kalkputz an derselben Seite muß in einem noch
späteren Zeit erfolgt sein.

Der Thatbestand des Steins bestätigt also vollständig
dasjenige, was uns die Inschriften lehren, daß
nämlich der Stein ursprünglich eine Götterbank war
und als solche dem Heiligen Antonius de Basianen
geweiht worden ist, daß der Stein in einer Kirche
als Parastas aufgestellt wurde und daß bei dieser
neuen Verwendung die große Inschrift angebracht
worden ist.

Darum Schlußes erwähne ich noch, daß der Stein
ungefähr 900 Oka wiegt.

(Dr. Wilhelm Dörpfeld
Architekt.)

δ

Ειχ. 7α-δ. Η αναφορά του Dörpfeld προς το Υπουργείο (Εθνικό Αρχείο Μνημείων, ΥΠ 6294/1-6-1885, αρ. 1).

Τίρυνς, den 19. April 1885.
1. Mai

Lieber Herr Dountas!

Beifolgend erlaube ich mir Ihnen einen kurzen Bericht über den Stein in Kana zu überreichen. Ich hatte hier leider kein ordentliches weißes Papier dazu. Da Sie aber doch den Bericht noch überreichen wollten, so schadet es ja wohl nichts, daß ich dazu einen großen Briefbogen genommen habe. Zugleich erlaube ich mir, die Liquidation über die Reise nach Dragmani einzureichen.

Ueber die Ausgrabungen wird Ihnen Herr Gysaphis berichtet haben. Derselbe ist sehr entgegenkommend und macht mir gar keine Schwierigkeiten. Wir haben immerhalb der Mauer mehrere mit Steinen überdeckte Gemäcker gefunden.

Mit besten Grüßen

W. Dörpfeld.

Liquidation

über eine unglückliche des obenstehenden unternommenen Reise nach Elateia in Bötien.

	Dracmen
1. Wagen in Athen zur Akropolisstrasse	1.00
2. Omnibus von Athen nach Livadia	15.30
3. Ausgaben in Theben	3.50
4. Ausgaben in Livadia	2.80
5. Pferd nach Elateia	6. —
6. Ausgaben in Dragmani	7.50
7. Pferd von Elateia nach Livadia	6. —
8. Ausgaben in Livadia	3.80
9. Omnibus von Livadia nach Eleusis	15.30
10. Ausgaben in Theben	4.80
11. Ausgaben in Eleusis	1. —
12. Eisenbahn Eleusis nach Athen	3.20
13. Wagen vom Bahnhof	1.50
Summa der Auslagen	71.50
14.) Diäten für 4 Tage à 25 Dr.	100. —
Summa	171.50 Dr.

19. April
Τίρυνς, den 1. Mai 1885 / Dr. W. Dörpfeld.

Εικ. 8. Ο απολογισμός των εξόδων του Dörpfeld (Εθνικό Αρχείο Μνημείων, ΥΠ 6294/1-6-1885, αρ. 1).

Die Seite *bcgf* war ursprünglich eine einheitliche ziemlich sauber bearbeitete Fläche; später hat man in roher Weise einen vertieften Falz von 0,11 Breite angearbeitet. An noch späteren Zeit wurde diese Seite ganz mit einem dicken Kalkputz überzogen, von welchem jetzt an dem oberen Ende (bei *cg*) noch Reste erhalten sind. Dieser Putz zeigt einen mit rother Farbe gemalten Streifen auf weissem Untergrunde.

Die beiden kurzen Seiten (*abfe* und *dcgh*) sind nicht so glatt bearbeitet als die beiden erstgenannten Seiten, doch zeigen auch sie ziemlich glatte Oberflächen.

Im Gegensatz zu allen anderen Seite ist die Unterseite (*efgh*) vollkommen rauhgeblieben und kann daher niemals sichtbar gewesen sein.

Aus dieser Beschreibung des Steines ergibt sich, daß

der Stein anfänglich, als die kleine Inschrift eingeritzt wurde, der Oberstein einer Bank bildete. Rechts und links schlossen sich andere Steine an. Nur die beiden vollkommen geglätteten Seiten, welche die Inschriften tragen, waren damals sichtbar. Die große Inschrift existierte aber noch nicht. Später erhielt der Stein eine andere Lage; er wurde aufgerichtet und als Parastas einer Thür verwendet. Jetzt wurde an der Vorderseite die große Inschrift eingehauen, um den Stein als den aus Kana stammenden zu bezeichnen, gleichzeitig arbeitete man auf der entgegengesetzten Seite den rohen Falz an. Die Bekleidung des Steines mit Kalkputz an derselben Seite muß in einer noch späteren Zeit erfolgt sein.

Der Zustand des Steines bestätigt also vollständig dasjenige, was uns die Inschriften lehren, daß nämlich der Stein ursprünglich eine Sitzbank war und als solche

dem Reisenden Antonin de Plaisance gezeigt worden ist, daß er später in einer Kirche als Parastas aufgestellt wurde und daß bei dieser neuen Verwendung die große Inschrift angebracht worden ist.

Zum Schlusse erwähne ich noch, daß der Stein ungefähr 900 Oka wiegt.

Dr. Wilhelm Dörpfeld / Architekt

Tyrins der 19. April/1. Mai 1855,

Lieber Herr Tsuntas!

Beifolgend erlaube ich mir Ihnen einen kurzen Bericht über den Stein in Kana zu überreichen. Ich hatte hier leider kein ordentliches weißes Papier dazu. Da Sie aber doch den Bericht noch übersetzen wollen, so schadet es ja wohl nichts daß ich dazu einen großen Briefbogen genommen habe. Zugleich erlaube ich mir, die Liquidation über die Reise nach Dragmani einzureichen.

Ueber die Ausgrabungen wird Ihnen Herr Grysaphis berichtet haben. Derselbe ist sehr entgegenkommend und macht mir gar keine Schwierigkeiten. Wir haben innerhalb der Mauer mehrere mit Steinen überdeckte Gemächer gefunden.

Mit besten Grüßen / Wilh. Dörpfeld

Liquidation
über eine im Auftrage des Ministeriums
unternommene Reise nach Elateia in
Böotien.

	Drachmen
1. Wagen in Athen zur Athenastrasse	1.00
2. Omnibus von Athen nach Livadia	15.30
3. Ausgaben in Theben	3.50
4. Ausgaben in Livadia	2.80
5. Pferd nach Elateia	6.-
6. Ausgaben in Dragmani	7.50
7. Pferd von Elateia nach Livadia	6.-
8. Ausgaben in Livadia	3.60
9. Omnibus von Livadia nach Eleusis	15.30
10. Ausgaben in Theben	4.80
11. Ausgaben in Eleusis	1.-
12. Eisenbahn Eleusis nach Athen	3.20
13. Wagen vom Bahnhof	<u>1.50</u>
Summa der Ausgaben	71.50
14.) Diäten für 4 Tage à 25 Dr.	<u>100.-</u>
Summa	171,50 Dr.

Tiryms, der 19April/1 Mai 1885/ Dr. W. Dörpfeld

Georgios A. Zachos

“THE STONE FROM CANA OF GALILEE” A HISTORICAL ADVENTURE AND THE POLITICAL EXPLOITATION OF AN ARCHAEOLOGICAL FIND

During the excavation of the city of ancient Elateia in the modern province of Locris, prefecture of Phthiotis, by the French archaeologist Pierre Paris, a Christian church came to light in the summer of 1884 at the site “Megale Panagia”, together with a stone (Figs 1-3) with the inscription “Οὗτός ἐστιν ὁ λίθος ἀπὸ Κανᾶ τῆς Γαλιλαίας, ὅπου τὸ ὕδωρ οἴνω(ν) ἐποίησεν ὁ Κ(ύριος) ἡμῶν Ἰησοῦς Χ(ριστός)” (This is the stone from Cana of Galilee, where our Lord Jesus Christ turned the water into wine).

The find was published a year later in the *Bulletin de Correspondance Hellénique* by Charles Diehl, who also

read a shorter inscription and argued that it was the one incised by the 6th-century traveler Antoninus of Piacenza on the couch where Christ reclined at Cana. Shortly afterwards the newspaper *Ephemeris* published an extensive report on the French byzantinist’s publication.

The identification of the stone with the couch of Cana aroused the strong interest not only of scholars, but also of religious people, led by queen Olga, who was known for her involvement in church matters, as well as for her interest in Byzantine monuments. As a result of this interest, the German architect Wilhelm Dörpfeld, the his-

torian Spyros Lambros, and the former Archbishop of Patras and Elis and professor emeritus of the School of Theology Nikiforos Kalogeras were sent by the Ministry of Church Affairs and of Public Education to Elateia in April 1885, in order to examine all issues related to the history of the find and to bring it to Athens (Fig. 4).

Lambros conducted an excavation at the findspot and discovered that the church had been built above the temple of Asclepius mentioned by Pausanias and known from the epigraphical dossier of the city. Together with Kalogeras they surveyed the area and then transferred the stone to Athens and placed it in the narthex of the Gorgoepekoos. In Athens the stone was also examined by mining engineer Andreas Kordellas and the professor of Chemistry Anastasios Christomanos, as well as by the curator of manuscripts of the National Library of Greece Ioannis Sakkellion.

The reports submitted by Dörpfeld (Figs 5, 7-8) and Lambros and Kalogeras (Fig. 6) to the Ministry, which have been detected in the National Archive of Monuments of the Greek Ministry of Culture, offer data about the stone, the two monuments (the temple of Asclepius and the Christian church) and about other Christian churches with Palestinian names in the wider region. However, in their report, Lambros and Kalogeras state that they did not find the second inscription seen by Diehl. Kalogeras, however, in an article in the newspaper *Ephemeris*, a few days after submitting the report, suddenly changed his statement and claimed that he vaguely discerned traces of letters –without being able to restore any word– and traces of erasure, and concluded that perhaps the people in charge of guarding the stone had eliminated the inscription, believing that the Latin traveler’s graffito was an act of impiety. By combining these supposed traces with the Palestinian origin of names of churches in the region, he ended up accepting the identification proposed by Diehl.

However, later, Diehl himself, under pressure from various people, re-examined the stone in Athens, but was unable to detect traces of the controversial inscription; he hypothesized that it may have been erased by the rope during transport, but in the end was forced to admit that he probably had not seen well (“j’ai mal vu”). His retraction was expressed in an Appendix to the publication of the excavation of Elateia by Paris (1892).

Four years after its transportation to Athens, the

stone was moved to the Cathedral, following orders by queen Olga, who wished it to be used as an altar for the wedding of crown prince Constantine to Sophia of Prussia, which was celebrated with particular splendor in October 1889.

Nineteen years later (1904), Lambros revisited the issue with an article in the journal *Neos Hellenomnemon*, whereby he basically described an effort to invent a holy relic and to distort the historical truth.

The diametrically opposed positions of Kalogeras and of Lambros should in any case be connected with the differing opinions about the Byzantine monuments held by the Christian Archaeological Society and the Historical Ethnological Society of Greece, of which they were members. The exploitation of the stone by the Palace must be viewed within the framework of the irredentist claims of the Megali Idea and more specifically the effort of the Royal family to exploit the collective messianic sentiment aiming to present crown prince Constantine as the person who would by divine command fulfill the aspirations of the “chosen” nation, i.e. the liberation of fellow Greeks under foreign rule and the recapture of Constantinople.

In 1940 the stone was transferred to the Byzantine Museum of Athens upon the request of Georgios Soteriou; it was exhibited for a while in the collection of inscriptions and today it is placed in the back courtyard of the Museum. Older and recent on site examinations of the stone have not detected traces of the controversial inscription and by now the only logical explanation of the long 5th- or 6th-/7th-century inscription “Οὗτός ἐστιν ὁ λίθος ἀπὸ Κανᾶ τῆς Γαλιλαίας” is that it refers to a smaller stone inserted into the center of the large cross incised on one of its sides (Fig. 3).

The “stone from Cana of Galilee” complements the scanty evidence available for the history of the early Christian –early Byzantine phase of Elateia, whereas it constitutes an important indication of the ideological rivalry regarding the approach to the monuments of Byzantine civilization in the newly founded Greek state and the effort of the political power to exploit the religious sentiment of the people in the 19th century.

Academy of Athens
Research Center for Antiquity
gzachos@academyofathens.gr